

BURSA ESKİ KAPLICA: MİMAR VE YAPININ ORİJİNİ MESELESİ*

Hasan YILMAZYAŞAR **

Öz: Bursa Eski Kaplıca'nın kesin inşa tarihini ortaya koyan her hangi bir belge bulunmamakla birlikte gerek Osmanlı kronikleri, gerekse arşiv belgelerinde yer alan bilgiler yapının I. Murad döneminde inşa edilmiş olduğunu ortaya koyar. Bursa Eski Kaplıca'nın "Yıldızvazi Sıcaklıklı Tip" olarak tanımlanan ve antik dönem hamamları ile ilişkilendirilen sekizgen planlı sıcaklık bölümünün dört köşesinde yer alan yarım daire nişlerden ibaret mekan düzeninin öncül örnekleri Roma ve Geç Antik dönem Hamamlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu plan şeması Roma Mauseliümları ile 6. yüzyıl Bizans vaftizhaneleri ve bazı kiliselerde de tercih edilmiştir. Söz konusu plan tipi ile yapının cephe düzeni ve malzeme teknik detaylarında karşımıza çıkan Geç Dönem Bizans Mimarisi'nde yaygın kullanımı gözlenen bazı unsurlar, Bursa Eski Kaplıca'nın özellikle yapıyı gören Avrupalı seyyahlar tarafından bir Bizans yapısı olarak tanıtılmasına sebep olmuş, bazı araştırmacılar seyyahlarla aynı görüşü savunmuş; bazı araştırmacılar ise kaplıcanın Türk mimar ve ustalar tarafından inşa edildiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Çok sayıda yayında değinilen bir yapı olmasına karşın Eski Kaplıca monografik bir çalışmaya konu olmamış, yapıya dair belge ve bilgiler kapsamlı bir değerlendirmede ele alınmamıştır. Yapının mimarı ve orijini hususunda ise farklı görüşler güncelliğini korumakta, bir fikir birliğine varılmadığı anlaşılmaktadır. Bu makalede yapının

*Bu makale Anadolu Üniversitesi tarafından 1002E51 nolu Bilimsel Araştırma Projesi olarak desteklenen "Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi" adlı Doktora Tezinde elde edilen verilerle şekillendirilmiş, makale içeriği ana hatları ile 2-5 Kasım 2016 tarihleri arasında Sakarya Üniversitesi tarafından organize edilen XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur. Bknz. H. Yılmazyaşar (2017). *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.

** Dr. Öğr. Üyesi Hasan Yılmazyaşar, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

tarihlendirilmesine dair yeni bazı tespitler ile birlikte, esas olarak yapının orijini ve mimari konusu ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Erken Osmanlı, Mimari, Bursa, Kaplıca, I. Murad.

BURSA OLD THERMAL SPRING: THE QUESTION OF ORIGIN FOR THE ARCHITECT AND STRUCTURE

Abstract: Although there is no document indicating the accurate construction year of the Bursa Old Thermal Spring, Ottoman chronicles and archive documents have revealed that the structure was built during the reign of Murad I. The previous samples of the space layout, involving the semi-circle niche, located at the four corners of the heat section with an octagon plan and related with the ancient baths of the Bursa Old Thermal Spring are also observed in the Roman and Late Ancient Period Thermal Springs. It could therefore be understood that the pattern of the plan in question was followed during the constructions of the Roman Mausoleums, Byzantine Baptisteries and various churches in the 6th century. Some factors, which are seen commonly in the Late Period Byzantine Architecture, observed in the facade layout and material technical details of the structure and plan type, have led the European travelers to introduce the Bursa Old Thermal Spring as a Byzantine structure and some researchers even expressed the same opinions as the travelers in their publications; and some researchers also presented that thermal spring was built by the Turkish architects and craftsmen. Even though the Old Thermal Spring was mentioned in quite a lot of publications, there was no monograph on it and documents as well as information regarding the structure have not been evaluated comprehensively to date. There are still different opinions regarding the architect and origin of the building, and there is no consensus about it. This paper will mainly address the origin and architect of the building together with the current assessments regarding the date of the building.

Keywords: Early Ottoman, Architecture, Bursa, Thermal Spring, Murad I.

GİRİŞ

Bursa Eski Kaplıca Çekirge Mahallesinde, Çekirge Caddesi ile Zübeyde Hanım Caddesi'nin birleştiği köşede, güney yönde Eski Kaplıca Sokak ile sınırlanan alanda yer almakta ve Armutlu Hamamı olarak da tanınmaktadır. Sağlam ve bakımlı durumdaki kaplıca bugün kadınlar ve erkeklere ayrılmış birimleri ile Bursa Kervansaray Termal Otel tarafından işletilmektedir. (Gör. 1-2)

Yapının kesin inşa tarihini veren herhangi bir belgeye ulaşılamamasına karşın, Osmanlı kronikleri ile arşiv belgelerinde yer alan bilgiler, yapının I. Murad döneminde inşa edildiğine işaret eder. Cihannüma'daki bilgiler, yapının ismi ile I. Murad dönemi eseri olduğu yönünde veriler sunar: “Sultan Murad şehrin batısındaki sıcak mineral sular üzerine bir kubbe ve bu kubbenin altına birçok havuz (Havza) yaptırdı; bu hamama (Banyo) Eski Kaplıca denir”.¹ Katip Çelebi'nin bu aktarımı, Bursa'nın fethinin hemen sonrasında İbn-i Batuta'nın sıcak su kaynaklarının üzerine hamamların inşa edildiği yönündeki gözlemlerinin I. Murad dönemindeki devamlılığını ortaya koyması açısından da önemlidir.² Ancak söz konusu veriler bahsi geçen yapının I. Murad'ın saltanatının hangi yıllarında inşa edildiği yönünde herhangi bir çıkarıma olanak vermez. Bu yöndeki en net ifade Tacü't Tevarih'te yer almaktadır:

“...Allah'ın mescidleri, kıyamet gününe ve Allah'a iman edenler tarafından bakılır, buyruğu gereğince evvela Saray-ı amire karşısında görkemli bir cami yaptırılması yolunda dünyalar kadar değerli fermanı çıktı. 767 (M. 1365-1366) yılında bu hayırlı işe başlandı. Şehrin arka yakasında hala Kaplıca adıyla tanınan temizlik ve güzelliği ile övülen bir güzel hamam yaptırdı...”³

Aşıkpaşazade ve Neşri Kaplıca mevkiinde I. Murad tarafından inşa ettirilen yapıları H. 767 (M. 1365-1366) yılında gerçekleştiği belirtilen Sırpsındığı Savaşı sonrasında gerçekleşen imar faaliyetleri arasında tanımlar.⁴ Oruç Bey ve Anonim Tevarih-i Ali Osman'da da Sırpsındığı

¹ Louis Vivien de Saint-Martin (1852). *Description historique et géographique de l'Asie Mineure comprenant les temps, anciens, le Moyen Age et les temps modernes, avec un précis détaillé des voyages qui ont été faits dans la péninsule, depuis l'époque des Croisades Jusqu'aux temps les plus récents; précédé d'un Tableau de l'histoire géographique de l'Asie ...*, 21. Cilt II. Paris: Arthus Bertrand, Libraire de la Sociéte de Géographie., s. 720.

² “Şehir dışında sıcak akan bir menba var; büyük bir göle dökülüyor. Onun üzerine iki hamam yapılmış, biri erkekler, diğeri kadınlara ait. Hastalar uzak diyarlardan gelip bu kaplıcada şifa bulurlar. Burada yolcuların konaklayacağı bir zaviye vardır. Gelen üç gün kalır ve doyurulur. Orayı Türkmen hükümdarlarından biri yaptırmış. Bknz. İbn Batuta. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi I-II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları / Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi. s. 428.

³ Sadettin Efendi. (1999). *Tacüt Tevarih I*(Haz. İ. Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları., s. 129-130.

⁴ Atsız, (1992). *Aşıkpaşaoğlu tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları., s. 53; Neşri. (1995). *Kitab-ı Cihannüma I*. F. R. Unat ve Köymen, M.A. (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları., s. 203.

Savaşı'nın gerçekleştiği yıl H. 767 olarak belirtilir.⁵ Osmanlı kroniklerde yer alan bu tarih ve bilgilerden çıkışlı olarak yapıya atıfta bulunan yayınlarda Eski Kaplıca'nın içinde olduğu I. Murad'ın inşa ettirmiş olduğu yapılar 1365-1366 yıllarına tarihlendirilmiştir.⁶ Mevcut veriler ışığında yapının kesin inşa tarihini tespit etmek mümkün görünmese de, Sırpsındığı Savaşı'nın tarihinin Osmanlı kroniklerinde belirtildiği gibi 1365-66 olmadığı, son dönem tarih araştırmalarına göre 16 Eylül 1371 yılında gerçekleştiği⁷ dolayısı ile Eski Kaplıca ve Kaplıca mevkiinde inşa edilmiş olan diğer I. Murad yapıları için en erken inşa tarihinin 1371 yılı olarak revize edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Eski Kaplıca'nın kadınlar bölümünün giriş kapısı üzerinde yer alan 1511 tarihli kitabe⁸ II. Beyazıd döneminde yapıya eklenen soyunmalık bölümüne aittir. Bu tarihte soyunmalık ile birlikte mahzen ve kaplıcanın çevresine dükkanlar inşa edildiği bilinmektedir.⁹ Dolayısı ile bugün mevcut olan kaplıca I. Murad döneminde inşa edilmiş olan mekanlar ve II. Beyazıd döneminde söz konusu mekanlara eklenen birimlerin temsilinde iki farklı dönemin mimari özelliklerini taşımaktadır.

⁵ Oruç Bey (2009). *Osmanlı tarihi*. N. Öztürk (Sadeleştiren). İstanbul: Çamlıca Yayınları., s. 30; F. Giese (1992). Anonim Tevarih-i Ali Osman. N. Azamat (Haz.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları., s. 26.

⁶ E. H. Ayverdi (1966). *Osmanlı mimarisinin ilk devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları., s. 232, 267, 274; O. Aslanapa, (2004) *Osmanlı Devri mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi., s. 17, 19; S. Çetintaş (1952). *Türk mimari anıtları - Osmanlı Devri - Bursa'da Murad I. Beyazıd I. binaları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi., s. 1.

⁷ L. S. Stavrianos (2000). *The Balkans since 1453*, London: C. Hurst & Co., s. 44; H. İnalçık (2010). *Kuruluş dönemi Osmanlı sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İSAM Yayınları., s. 87-90; F. Başar. (2010). Çirmen Savaşı'nın Balkan Tarihindeki Yeri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (12), s. 53.

⁸Transkripsiyon:

Kaplıcenin binası ve cümle yer yapıldı

San gülâb tıynetü oldu miskile tağmir

Feyyaz zulmenend-in feyz-i iyanet erdir

İt'mame dendi tarih kaplıce oldu tamir H. 917. Bknz. N. Beşbaş ve H. Denizli. (1983). *Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler 3. Cilt*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları., s. 348. Bknz. Görsel 5. Kaplıca da ayrıca önceleri (mermer levha bu gün ılıklik mekanı ile sıcaklık mekanı arasında yere alan kapının solunda duvara yaslı vaziyette bulunmaktadır) sıcaklık mekanının güney duvarında içinde sıcak suyun aktığı aslan ağzı bulunan mermer levha üzerinde bir Osmanlıca yazı bulunmaktadır. Söz konusu yazı 1675 tarihli olup, kaplıcanın daima güzel/zarif olmasının niyaz edildiği bir beyitten ibarettir. Bknz. Ayverdi, 1966, **a.g.k.**, 283.

⁹ E. Şehitoğlu (2008). Bursa hamamları. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları., s. 111.

Yapının banisini veren herhangi bir kitabe yoktur. Aşıkpaşaoğlu Tarihi'nde, I. Murad'ın Bursa'da yaptırmış olduğu eserler sıralanırken, I. Murad tarafından inşa edilen imaretin (Hüdavendigar/Kaplıca İmaret) bulunduğu yeri işaret eden bir yerleşim alanı olarak "Kaplıca" bahsi geçmektedir.¹⁰ Neşri, I. Murad'ın eserlerini aktarırken, bir hamam ya da kaplıcadan bahsetmezken, "Kaplıca" ibaresini, Aşıkpaşaoğlu Tarihi'nde olduğu gibi bir yerleşim alanı olarak tanımlar.¹¹ Anonim Tevarih-i Osman'da da Aşıkpaşaoğlu ve Neşri tarihlerinde olduğu gibi Kaplıca, bir mevki/yerleşim alanı olarak kaydedilmiştir.¹² Bahsi geçen mevkide I. Murad tarafından bir kaplıca inşa ettirilmiş olduğu yönündeki bilgi Tacüt Tevarih'te karşımıza çıkmaktadır.¹³ Söz konusu kayıta bahsi geçen hamamın şehrin arka yakasında, imaretin (Hüdavendigar – Kaplıca İmaret) "yanı başında" tarif edilmesi tanımlanan yapının lokalizasyonunu ve dönemin bir diğer kaplıcası olan Kükürtlü Kaplıcası ile karıştırılma olasılığını bir ölçüde önlemektedir. Arşiv belgelerinde yapı "Kaplıca Hamamı" olarak tanımlanmış bir anlamda "Kaplıca", bahsi geçen hamamı/kaplıca'yı niteleyen bir isim olarak kullanılmıştır ve Hüdavendigar Vakıfları arasında tanımlanmıştır.¹⁴ Yapıya yakın konumdaki Hüdavendigar – Kaplıca İmaretinin vakfiyesindeki veriler kaplıcanın I. Murad'ın Çekirge'deki külliyesinin bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır: "ve vâkıf-ı zikr olunan Kaplıca'ya nispet olunur havâliye vâkfeyledi".¹⁵

¹⁰ "Bursa hisarında kendisinin sarayı kapısında bir cuma mescidi yaptı. Kaplıca'da bir imaret, üzerinde bir medrese yaptı". Atsız, 1992, a.g.k., 53.

¹¹ "Ve Kaplıca'da dahi bir imaret yapub üzerine medrese yaptı". Neşri, 1995, a.g.k., 203.

¹² Giese, 1992, a.g.k., 30.

¹³ "...Şehrin arka yakasında, hala kaplıca adı ile tanınan temizlik ve güzelliği ile övülen güzel bir hamam yaptırdı. Bunun yanı başında da "sizlere sofralar kurduğumuz, tek Allah hakkı içindir" emrinden aldığı duygu ile bir imaret ve misafirhane, mescit, mescidin üst katında medrese ve öğrenci hücreleri inşa ettirdi". Bknz. Sadettin Efendi, 1999, a.g.k., 130.

¹⁴ Bknz. B.O.A. C.BLD. 15/750 (17-07-1210); B.O.A. C.BLD. 64/3185 (20-11-1246); B.O.A. C.BLD. 254/12990 (29-03-1118).

¹⁵ N. Topçu (2005). Murat Hüdavendigar'ın Bursa Vakfiyesi ve Vakıf Köyleri, Bursa Araştırmaları, 10, s. 48. Bursa Hüdavendigar İmaret vakfiyesi hakkında ayrıca bknz. T. Gökbilgin (1953). Murad I. tesisleri ve Bursa İmaret vakfiyesi. Türkiyat Mecmuası, X, s. 217-234; H. B. Öcalan (2012). Murad Hüdavendigar'ın imaret vakfiyesi. İ. Selimoğlu (Ed.). Sultan I. Murad Hüdavendigar ve Dönemi içinde (s. 397-413). Bursa: Osman Gazi Belediyesi Yayınları., s. 405-412.

1. Mimari Özellikler

Eski Kaplıca'nın mevcut mimari ve malzeme-teknik özelliklerinde, önceki satırlarda aktarılan verilerin işaret ettiği I. Murad ve II. Beyazıt dönemlerinin izleri takip edilebilmektedir. (Gör. 2)

Soyunmalık, soğukluk, ılıkılık ve ılıkılığın iki yanındaki birimlerden oluşan kaplıcanın, soyunmalık ve soğukluk kısımlarının II. Beyazıt döneminde inşa edildiği bilinmektedir.(Gör. 22) Farklı dönemlerdeki onarım ve ilaveler ile kadınlar ve erkekler bölümü olmak üzere iki kısma ayrılan kaplıcanın özgün girişi, bugün kadınlar kısmının girişi olarak kullanılan doğudaki soğukluk kısmının doğu duvarında yer alan bir kapı ile sağlanmaktadır. (Gör. 3) Erkekler kısmına ise söz konusu mekânın kuzey duvarındaki bir kapı ile girilmektedir. Ayrıca söz konusu birime batı yönde yer alan bir kapı ile de ulaşılır. Erkek ve kadınlar bölümlerinin girişlerinin ayrılması amacı ile mekân bir paravan ile ikiye bölünmüştür. Kadınlar kısmı; paravan bölmesi, doğu batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir soyunmalık ve güneyde duvarda yer alan bir kapı ile ulaşılan kuzey güney doğrultusunda uzanan, iki yandan eyvanlarla genişletilmiş kubbe ile örtülü küçük bir mekândan ibarettir.¹⁶

Kaplıcanın erkekler kısmına giriş paravanla ikiye ayrılmış ilk soğukluk biriminin kuzey duvarındaki kapı ile sağlanmıştır. (Gör. 4) Kapının iki yanında birer pencere ile aydınlatılan mekândan, batı yönde soğukluk mekânına geçilmektedir. Kare planlı ve pandantif geçişli bir kubbe ile örtülü mekânın kuzey ve batı yönlerden yarım kubbeler ile genişlediği görülmektedir. Kubbe merkezinde yuvarlak bir fener açıklığı ile kuzey ve batı duvarlarda yer alan üçer pencere açıklığı mekânı aydınlatmaktadır. Mekânın ortasında sekizgen tabanlı ve fiskiyeli bir havuz yer alır.

Soyunmalık bölümünün güney duvar ekseninde yer alan bir kapı ile I. Murad döneminde inşa edildiği bilinen ılıkılık mekânına girilir. Kare tabanlı bir alana oturan mekân, dört yönde ikişerden sekiz adet sütun tarafından desteklenen bir kubbe ile örtülüdür. (Gör. 13-14) Ilıklık mekânının batı duvar eksenindeki kapı ile kuzey güney doğrultusunda uzanan iki yanda eyvanlarla genişletilmiş dikdörtgen planlı bir mekâna girilmektedir. Söz konusu mekânın simetrisi ılıkılık mekânının doğusunda yer almakta ve bugün kadınlar bölümünün sıcaklığı olarak kullanılmaktadır. Bahsi geçen mekânın özgün mimari kurguda ılıkılık mekânının doğu duvarında yer alan bir kapı ile ulaşılması gerekirken söz

¹⁶ Söz konusu mekân özgün yapıda Hüdevendigar döneminde inşa edilen birimlendendir. Bknz. görsel 7 – 12.

konusu kapı günümüzde yoktur. Ilıklık mekânının güney duvar ekseninde yer alan kapı sıcaklığa açılmaktadır. Sekizgen bir plana sahip olan mekânın dört köşesinde yarım daire oylumlar bulunur.

Yapıda kullanılan ana inşaa malzemesi moloz taş, yer yer kesme taş ve tuğladır. Cephelerin birleştiği köşeler ile kemerlerde duvar yüzeylerinden farklı olarak kesme taş kullanıldığı görülmektedir. Üç sıra tuğla iki sıra moloz taş değişkenliğinde uygulanan almaşık teknik tüm yapı cephelerinde aynı düzende karşımıza çıkmamaktadır. Yapıda kullanılan moloz taşların boyut itibari ile çok farklı ölçülerde olması bazı cephelerde tuğlalar arasında bir moloz taş sırası, bazı cephelerde iki ya da üç moloz taş sırasının kullanılmasına sebep olmuştur. (Gör. 19-21) Yapının ilıklık bölümünün doğu ve batı yönlerinde yer alan mekânların doğu ve batı cephelerindeki kemerler üç sıra tuğla bir sıra kesme taş değişkenliğinde almaşık teknik ile örülmüştür. Her iki cephe ekseninin kuzey yönünde yer alan kemerlerin kilit taşı çevresindeki tuğlaların ikişer sıra olduğu görülmektedir. Kaplıcanın tüm mekânları üstte iki sıra kirpi saçak ile son bulmakta, kirpi saçığı oluşturan testere dişlerinin tek sıra yatay tuğlalar ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Sıcaklık bölümünün doğu, batı ve kuzey cephelerinde saçakların altında üst üste sıralanmış ve yukarıdan aşağı doğru daralarak devam eden dört tuğladan ibaret bir tuğla bezeme dizisi kullanılmıştır. Ayrıca ilıklığı örten kubbenin saçak altında, kubbe boyunca devam eden tuğla kemer dizisi dikkat çekmektedir.

Cephelerde karşımıza çıkan almaşık teknik, kirpi saçak ve kirpi saçaklar altında yer alan kemer ve damla dizileri yapının cephesini hareketlendiren bezeme unsurları olarak tercih edilmiştir. En yakın ilişki bağlamında orta ve geç dönem Bizans mimarisinin cephe düzenlerinde sıklıkla uygulanan söz konusu tuğla süsleme öğelerinin benzer örnekleri, İstanbul ve Selanik'teki Bizans yapılarında karşımıza çıkmaktadır.¹⁷

2. Yapının Mimarı ve Orijini Meselesi

Bursa Eski Kaplıca'yı inşaa eden mimar ve yapının orijini hususu, üzerinde en fazla yorum yapılan ve farklı görüşlerle güncelliğini koruyan bir sorunsaldır.

Seyyahların anlatımlarında yapı çoğunlukla bir Bizans yapısı ya da kubbesi I. Murad tarafından örtülmüş bir hamam olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Örneğin Hammer, Bursa kaplıcalarını tanıtırken Eski Kaplıca'yı en sıcak

¹⁷ Bu hususta karşılaştırma örnekleri ve referanslar için bkz. dipnot 68.

¹⁸ Seyyahların Eski Kaplıca'ya dair gözlemlerine dair detaylı bilgi için bkz F. Yıldırım (2014). *14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yabancı seyyahların gözünden Bursa ilindeki mimari eserler*, C.1-2, Bursa: Nilüfer Belediyesi., s. 344-350

kaplıca olarak nitelendirmekte ve kubbesinin I. Murad tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir.¹⁹ Tournefort, Eski Kaplıca'yı "suları çok sıcak; Bizans İmparatorluğu'nun altın çağlarında Rumların kullandıkları sıcak suların bunlar olduklarını gösteren birçok işaret var" diyerek tanıtmıştır.²⁰ Texier ise "...hepsinden eski olan Eski Kaplıca Hamamı, Bizanslı Etienne'in Bitinya krallarına ait diye söz ettiği hamamlardan biri..." diye tanıtırken, "kubbesinin" I. Murad tarafından yaptırıldığını belirtmektedir.²¹ Bursa Hamamlarını konu alan spesifik bir çalışma olan "Les Bains de Brousse" adlı eserde Bernard, yapının sıcaklık kısmının Osmanlı fethi öncesinde "Yunan yapımı" olduğunu, diğer bölümlerin 14. Yüzyıl ortalarında I. Murad tarafından inşa edildiğini ve ana giriş kapısındaki kitabenin bu veri ve tarihi gösterdiğini belirtmektedir.²² V. Kandes esas yıkanma yerinin (sıcaklık) Bursa'nın fethi öncesinde Bizanslılar tarafından inşa edildiği, yapının diğer bölümlerinin farklı tarzda olduğu ve 14. yüzyılın ortalarında I. Murad tarafından yaptırıldığını ileri sürmektedir.²³ Walker hamamın temel ve zemininin antik dönem işçiliği olduğunu belirtmekte, Texier'de olduğu gibi üst yapısının I. Murad tarafından yaptırıldığını bildirmektedir.²⁴ Benzer algı/tespitler yakın dönem Türk seyyahlarının anlatılarında karşımıza çıkmaktadır. Mehmet Ziya yapının "içindeki mermer sütunların başlıklarına dikkat edileverse buranın eski Rûmlar zamanında yapılmış olduğunu anlamakta müşkilât çekilmez" şeklinde bir yorumda bulunurken²⁵, Ömer Subhi Bey Hamamı Bizans dönemi ile

¹⁹ J. V. Hammer (1818). *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zurück über Nicæa und Nicomedien*. Pesth., s. 25.

²⁰ J. Tournefort (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. S. Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi., s. 238.

²¹ C. Texier (2002). *Küçük Asya (coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi) I*. (Çev: A. Suat). İstanbul: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı., s. 208. Texier'in Bizanslı Etienne olarak tanıttığı kişi Stephanos Byzantinus'tur. Eseri için bkz. Stephani Byzantii (1839). *Ethnikon: Quae Supersunt* (Ed. Antonius Westermann) Lipsiae : B. G. Teubneri.

²² C. A. Bernard (1842). *Les Bains de Brousse, En Bithynie (Turquie D'Asie)*, İstanbul: Imprimerie De Mille Prères, s. 22

²³ V. Kandes (2008). Kuruluşundan XIX. yüzyıl sonlarına kadar Bursa. İstanbul., 195-196. V. Kandes'in Eski Kaplıca'ya dair aktardığı bilgilerin nerede ise tamamı C. A. Bernard'a aittir. Karşılaştırma için bkz. Bernard, 1842, **a.g.k.**, 22.

²⁴ M. A. Walker (1886). *Eastern life and scenery with excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete and Roumania. Vol. II*. London: Chapman and Hall Limited., s. 155.

²⁵ Mehmet Ziya, Bursa'dan Konya'ya Seyâhat, Konya Seyâhatı Hâtıratından, (Haz. A. Çaycı, B. Ürekli), Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları: 37, s. 37-38.

ilişkilendirmekte,²⁶ Mari De Lune'dan aktardığı bölümde yapıyı “*Bizans mimari üslubunda yapılmış nefis bir eser... Şehit Hüdavendigâr Hazretleri'nin bu kaplıcayı tamir ettirdiği, nefis bazı bölümler ilave edildiği camgâhın kapısı üzerindeki yazılı kitabeden anlaşılmaktadır*” diyerek tanıtmaktadır.²⁷ İlginç bir şekilde yapıya dair bilgi veren seyyahların birçoğunun kaplıcanın üstünün I. Murad tarafından yaptırıldığı hususunda dil birliğinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

Söz konusu görüşlerin bir kısmı, yapıya dair bilgi veren araştırmacılar için çıkış noktası olarak kullanılmış; mimarın kimliği ve yapının orijini bağlamında tartışılmıştır. Bursa'ya dair ilk çalışmalardan birisini gerçekleştiren H. Wilde, Bursa'daki günümüze ulaşan kaplıcaların içerisinde en eskisi olarak nitelendirdiği Eski Kaplıca'nın, Çekirge'deki I. Murad Camisi'ni de yapan mimar - Christodoulos (?) tarafından 1389 yılında inşa edildiğini belirtmekte ve kaplıcanın olduğu yerde öncesinde de başka yapılar ile birlikte bir kaplıcanın olabileceği yönünde görüş bildirmektedir.²⁹

Albert Gabriel ise Eski Kaplıca'nın yerinde bir Bizans Kaplıca'sı olmasının mümkün olduğunu belirtirken, bu hususta bir sonuca ulaşılabilmesi için kazıların yapılması ve sıvaların incelenmesi gerektiği yönünde görüş bildirmektedir.³⁰ A. Gabriel aynı zamanda yapıdaki Bizans dönemine ait mimari plastik parçaların varlığına dikkat çekmekte, ancak devşirme olan söz konusu parçaların kaplıcalara mı yoksa başka yapılara mı ait olduğunun bilinmediğini belirtmektedir.³¹ Gabriel ayrıca

²⁶ Suphi Bey'in ulaştığı sonuç doğru olsa da, hatalı olarak Çekirge ile Pitya'yı (Pythia/Yalova) aynı yerleşim olarak adlandırmış ve buna bağlı olarak Bizans kaynaklarında Teodora'nın kalabalık bir grupla ziyaret ettiği Pitya'daki Kaplıcalarını (Pythia Thermae) Eski Kaplıca ile ilişkilendirmiştir. Bknz. Ömer Suphi (2007). Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati, Hüdavendigâr Vilayeti'nde Bir Hafta Seyahat, İstanbul: Sentez Yayınları, s. 23-25

²⁷ Ömer Suphi, 2007, **a.g.k.**, 85. Yazarın I. Murad'ın ilave ettiğini bildirdiği ve camgâh olarak tanıtilen kısım (soğukluk) II. Beyazıt döneminde inşa edilmiş olup, kapı üzerindeki kitabedeki bilgi de bu yöndedir.

²⁸ F. Yıldırım söz konusu tasvirin, ilk kez Kâtip Çelebi tarafından kullanıldığı ve Hammer'in bu bilgiyi Kâtip Çelebi'den almış olmasının muhtemel olduğunu belirtirken, Texier, Bernard ve Jerningham gibi seyyahların da Hammer'dan alıntı yaptığı hususunda görüş bildirmektedir. Bknz. Yıldırım, 2014, **a.g.k.**, 347. Hammer ile Texier'in söz konusu yapıya dair kaynaklarının aynı olduğu yönündeki ilk tespit Sedat Çetintaş'a aittir. Bknz. Çetintaş, 1952, **a.g.k.**, 12.

²⁹ H. Wilde (1909). Brussa; eine entwickelungsstätte Türkischer architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen. Berlin: E. Wasmuth A.-G., s. 93

³⁰ A. Gabriel (1958). Une Capitale Turque. Brusse. Paris., s. 166.

³¹ Gabriel, 1958, **a.g.k.**, 166.

bugün Eski Hamam'ın bulunduğu yerde bir Bizans Hamamı'nın bulunduğu varsayılırsa, olasılıkla "Türklerin" söz konusu yapının temellerini kullanarak yeniden inşa etmiş olabileceklerini ileri sürmektedir.³²

Koyunluoğlu'nun çok kısa bir tanım ile I. Murad ve II. Beyazıd'ın eseri olarak tanıttığı yapıyı, Türklere miras bir eser olarak nitelendirmesi Osmanlı öncesindeki mevcut bir yapının üzerine inşa edildiği yönünde bir algı oluşturur.³³ Kazım Baykal yapının Hüdavendigar vakfı olduğunu belirtirken asıl yapısının kesin olarak bilinmediğini, Traianus dönemindeki (M. Ö. 98-117) kaplıcanın, Eski Kaplıca'nın alt tarafındaki harabe olduğu yönünde görüş bildirirken, İbn Batuta'nın söz konusu mevkide büyük bir kaplıca olduğunu aktardığını yineleyerek herhangi bir tartışma ve değerlendirmede bulunmamaktadır.³⁴ K. A. Aru kaplıcanın I. Murat tarafından 1389 yılında Bizanslı "Christodulos" adındaki bir sanatkara yaptırdığını, göbek taşı ile Türk hamamlarında görülen küçük halvetlerin bu yapıda olmadığını belirtirken özellikle giriş holünün haçvari düzeninin Hristiyan bir usta tarafından yapıldığını açık bir şekilde gösterdiğini belirtmektedir.³⁵ Bursa Hamamlarına dair en erken çalışmalardan birisini gerçekleştirmiş olan K. Kepecioğlu Hüdavendigar evkafına bağlı bir yapı olarak tanıttığı Eski Kaplıca'nın Bursa'nın fethinden önce de var olduğu ve mimari özelliklerinin Bizans dönemine işaret ettiği yönünde bir görüş bildirmektedir.³⁶

Yapıya dair detaylı bir analiz sunan S. Çetintaş, Eski Kaplıca'nın bir Bizans yapısı olduğu yönünde görüş bildiren kaynak ve araştırmalara şiddetle karşı çıkmakta, yapının planının Bursa Orhan Cami ile olan benzerliğinin (?) altını çizerek Türk devri eseri olduğunu

³² Gabriel, 1958, a.g.k., 166.

³³ M. T. Koyunluoğlu (1935). *İznik ve Bursa Tarihi*. Bursa: Vilayet Matbaası., s. 131.

³⁴ K. Baykal (1950). Bursa ve anıtları. İstanbul: Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları., s. 31.

³⁵ Bknz. K. A. Aru (1949). *Türk hamamları etüdü*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, s. 53-54. Aru'nun tespitlerindeki Christodulos adındaki sanatkara dair kesin bir yargı bildirmek mümkün değildir. Araştırmacının diğer tespitlerine ana hatları ile katılmakla birlikte, haçvari planlı olarak nitelendirdiği giriş bölümünün Hristiyan bir mimar tarafından inşa edildiği yönündeki tespite ihtiyatla yaklaşmak gerekir ki, kaplıcanın I. Murad dönemine tarihlenen kısımlarından farklı olarak ana inşa malzemesi kesme taş olan giriş bölümü II. Beyazıd döneminde inşa edilmiştir ve yapının mimarının kökenine dair çıkarımda bulunulabilecek herhangi bir mimari veri sunmamaktadır.

³⁶ K. Kepecioğlu (1935). Bursa Hamamları, Bursa Yeni Basmevi., s. 1-2.

vurgulanmaktadır.³⁷ Çetintaş ayrıca yapının içerisinde “Bizans motiflerinden uydurma” sütun başlıkları ve sütunlar ile kubbeye geçişteki “düzlüklerin” aldatıcı olmaması gerektiğini belirtirken, 19. yüzyılda Bursa Ulu Cami’sinin onarımında çalıştığı bilinen gayrimüslim ustaları örnek göstererek, “cahil Rum ve Ermeni ustaların ehliyesiz elleriyle yapılmış, tahrifçi tamirlerle” olası zengin süsleme unsurlarının yok edilmiş olabileceği yönünde görüş bildirir.³⁸ Araştırmacı yapının bir Bizans eseri olamayacağı hususunda, sütun başlıklarının farklı yüzyıllara ait olduğunu ve olasılıkla yapının inşası sırasında farklı yerlerden toplanarak ikinci defa kullanıldığını, sütun, sütun başlıkları ve kemer üzengelerindeki orantısızlıklara dikkat çekerken bu yöndeki “zorlama tertiplerin”, yapının bir Bizans eseri olması durumunda karşılaşılmayacak unsurlar olduğu yönünde görüş bildirmektedir.³⁹

Yapıya dair detaylı analizlerden bir diğeri sahibi E. H. Ayverdi, S. Çetintaş’ın daha önce altını çizdiği gibi, yapıda Bizans parçalarının kullanılmasının bir şey ifade etmediğini, sütun başlıklarının yapı için tasarlanmış olmadığını ve devşirme olarak kullanıldıklarını, sütunların yüksekliklerinin yapının Bizans eseri olması durumunda yapının ölçülerine uygun olarak işleneceği gibi hususların üzerinde durmuştur.⁴⁰ Ayverdi ayrıca Hüdavendigâr Camisi’nde karşımıza çıkan “kemercikli silmenin” bahsi geçen yapıda aynen kullanılmasıyla yapının I. Murad döneminde inşa edildiğinin anlaşıldığını belirtmiştir.⁴¹

Kaynaklar ve yayınlarda yer alan bilgilerle yapının orijini hususunda kesin bir yargıya ulaşmak oldukça güçtür. Ne yazık ki Eski Kaplıca ve detayda yapının orijini hususunda tespit ve görüşleri olan araştırmacıların büyük bir kısmının, argümanlarını destekleyen örneklem ve referanslardan imtina etmeleri, öne sürülen görüşlerin teyidi ve güvenilirliği açısından soru işaretlerini de beraberinde taşımıştır.

Bursa Eski Kaplıca’nın “Yıldızvari Sıcaklıklı Tip” olarak tanımlanan⁴² sekizgen planlı sıcaklık bölümünün, dört köşesinde yer alan yarım daire tabanlı oylumlardan ibaret mekân düzeninin öncül örnekleri, Roma ve Geç Antik dönem hamamlarında karşımıza çıkar. İtalya Baiac’daki

³⁷ Çetintaş, 1952, a.g.k., 15-16.

³⁸ Çetintaş, 1952, a.g.k., 16.

³⁹ Çetintaş, 1952, a.g.k., 16.

⁴⁰ Ayverdi, 1966, a.g.k., 281.

⁴¹ Ayverdi, 1966, a.g.k., 281.

⁴² S. Eyice (1960). İznik’te “Büyük Hamam” ve Osmanlı Devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi*, 11, s. 110-111.

Termo-mineral kompleks,⁴³ Tivoli'deki Hadrianus Villası içerisindeki küçük hamamlardan birisi (K) ile Roma Agrippa Hamamında Eski Kaplıca ile benzer planlara sahip birimler olmakla birlikte,⁴⁴ söz konusu mekânlar daire planlıdır. Roma'daki Constantinus Hamamları'nda⁴⁵ ise Eski Kaplıca'da olduğu gibi sekizgen mekânın köşelerindeki birer yarım daire oylum dikkati çeker. Adı geçen hamamlar Bursa Eski Kaplıca'nın sıcaklık planının farklı varyasyonlarıdır.

Antakya'da 3. yüzyıla tarihlenen "C" Hamamında⁴⁶ benzer bir varyasyonu tespit edilen Bursa Eski Kaplıca'daki plan tipinin en yakın örneği, Busra Güney Hamamı'nda uygulanmıştır.⁴⁷ Bahsi geçen hamamların 3. yüzyıla tarihlendirildikleri göz önüne alındığında Bursa Eski Kaplıca'nın plan tipi itibari ile Roma dönemi hamamlarında yaygın olarak tercih edilmiş bir plan tipini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu plan tipinin Roma döneminde Split Diocletian Mausoleumu'nda(Gör. 29) da karşımıza çıkması farklı yapı türlerinde de tercih edildiğinin göstergesidir.⁴⁸

Bu noktada, Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu coğrafyada bahsedilen plan tipinin bir devamlılığın ürünü olup olmadığının sorgulanması amaçtan ziyade bir zorunluluktur. Çünkü 3. yüzyıl mimari geleneğinde yaygın

⁴³ F. Yegül (2010). *Roma dünyasında yıkılma*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 94, Res. 35. Bknz. Görsel 26.

⁴⁴ Yegül, 2010, **a.g.k.**, 129, Res. 51; Bknz. Görsel 27.

⁴⁵ Yegül, 2010, **a.g.k.**, 142, Res. 59.

⁴⁶ Yegül, 2010, **a.g.k.**, 237, Res. 107; Bknz. Görsel 28.

⁴⁷ Yegül, 2010, **a.g.k.**, 239, Res. 108.

⁴⁸ Diocletian Mausoleum'un yanısıra benzer plan şemasını San Vittore Maximian (?) Mausoleum'u, Maxentius Mausoleum'u, Roma Helena Mausoleum'u ile Milan San Lorenzo Kompleksindeki Mausoliumda görmek mümkündür. Roma dönemi Mausoliumları hakkında detaylı bilgi bknz. M. J. Johnson (2009). *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge University Press. Adı geçen örnekler için bknz. Johnson, 2009, **a.g.k.**, s. 61, 72, 91, 113, 159. Söz konusu örnekler Eski Kaplıca'nın sıcaklık bölümünde karşımıza çıkan plan tipinin kökeninin Roma dönemine kadar indiğini ortaya koysa da, Eski Kaplıca'nın Roma dönemine ait bir yapının üzerinde şekillendiğine dair her hangi bir veri yoktur. Yapıya dair en detaylı tasvirlerden birisini sunan John Covell'in kaplıcanın sıcaklık bölümündeki havuzun tabanında gördüğü Roma dönemine ait mezar yazıtı bu kalıntıların bir antik dönem yapısına ait olmadığına dair önemli bir veri olarak okunabilir. Bknz. J. Covell, *Diary, British Museum, Mus., Add. 22.912*, p. 250. Yazıt hakkında ayrıca bknz. P. Lucas (1714). *Voyage Du Sieur Paul Lucas, Fait Par Ordre Du Roi Dans La Grece, L'Asie Mineure, La Macedoine Et L'Afrique: Bd. 1. Amsterdam: La Compagnie*, s. 300, ins. 13; E. Schwertheim (1980). *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung, Teil I: Grabtexte, (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Band. 18.)*, Bonn: Habelt, s. 86

kullanımı olan bir plan tipinin bir süreklilik olmadan, yaklaşık 1100 yıl sonra farklı kültüre ait bir yapı tipinde yinelenme ya da yorumlanma olasılığı oldukça zayıftır.

Suriye’de 12. yüzyılda inşa edilmiş olan Buzuriye, Suruci⁴⁹, Sitti Adhrâ, Silsile, El-Jâze ve Ammoûne Hamamlarında benzer planlı birimlerle karşılaşılır.⁵⁰ Suruci Hamamı’nın planı hem sıcaklık bölümünün sekizgen formu ile dört köşedeki yarım daire nişler, hem de Eski Kaplıca’nın ılıklik biriminde olduğu gibi merkezde kubbe örtülü sekizgen tabanlı alan ve iki yanında, yanlarda tonozlarla genişletilmiş merkezi kubbeli mekânlar açısından, Bursa Eski Kaplıca ile oldukça benzer düzene sahiptir. 12. yüzyılda Suriye’de yaygın tercih edilen söz konusu plan tipinin, bölgede 14. yüzyıla tarihlenen Ez-Zên, Nâşiri ve es-Soultân⁵¹ Hamamlarında da karşımıza çıkması bu tercihin 12. Yüzyıl ile sınırlı kalmadığını ortaya koymaktadır.⁵² Bahsi geçen örnekler, Suriye üzerinden Anadolu’ya ve Osmanlı Beyliği’ne yansıyan bir aktarım olabilir mi sorusunu akla getirmekle birlikte, bu sürekliliği açıklayabilecek herhangi bir örneğin Osmanlı öncesi Anadolu Türk İslam hamamlarında olmayışı bu ihtimali zayıflatmaktadır. Eski Kaplıca ile aynı zaman diliminde Suriye’deki bazı hamamlarda benzer plan tipinin tercihinin sürmesi, doğrudan Osmanlı’ya yansıyan bir aktarımı akla getirirse de Eski Kaplıca’nın mimari özelliklerindeki bazı detaylar bu argümanın haricindeki olasılıklarının göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılar.

Roma kökenli söz konusu plan tipinin bahsettiğimiz olası sürekliliğini, değişen din haricinde Roma Uygarlığı’nın birçok olgusunun mirasçısı olan Bizans hamamlarında takip etmek te mümkün değildir.⁵³

5. ve 6. yüzyıla tarihlenen Kos Hagios İoannes,⁵⁴ Albenga,⁵⁵ Riez,⁵⁶ Frejus,⁵⁷ Marseille,⁵⁸ Mailand,⁵⁹ örnekleri başta olmak üzere çok sayıda

⁴⁹ Plan için bkz. Görsel 31.

⁵⁰ Ecochard, M. ve C. Le Coeur (1943). *Les Bains De Damas*. Beyrut: Institut Français de Damas., s. 19, 26, 27, 31, 33, 40. Fig. IV, XV, XIX, XXV, XXVII, XXXV.

⁵¹ Plan için bkz. Görsel 32.

⁵² Ecochard ve Le Coeur, 1943, **a.g.k.**, s. 46. Örnekler için bkz. fig. XLIV, XLIX, LX.

⁵³ Hristiyanlık ile birlikte Antik Çağ hamam kültürü önemli ölçüde değişmiş; yeni hamam inşası oldukça azalmış, var olan hamamların birçoğu işlev değiştirilerek farklı amaçlarla kullanılmıştır. Bu değişim 6. yüzyıldan yani Justinianus döneminden sonra daha belirgin bir hal almış, 8. ve 9. yüzyıllardan sonra ise kentlerdeki önemli hamamlar ya terk edilmiş ya da farklı işlevlerde kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Pariste’ki Roma dönemi “Büyük Kuzey Hamamları”nın bir bölümü 357 yılında İmparator Julianus’un Konutu olarak kullanıldığı bilinmektedir. Benzer şekilde Roma’daki Diocletianus Hamamları da 6. yüzyıldan itibaren terk edilerek çürümeye bırakılmış, Erken Ortaçağ boyunca Diocletianus Sarayı olarak anılmıştır. Bknz. Yegül, 2010, **a.g.k.**, 249, 250.

vaftizhane⁶⁰ oktagon planları itibari ile bu plan tipinin Bizans döneminde (5. ve 6. yüzyıllarda) vaftizhanelerde tercih edildiğini ortaya koymaktadır.⁶¹

Bosra (Sergios-Bacchos) (M. S. 512), Ezra St. Georg (M. S. 515), Vagharshapat St. Hripsime (M.S. 618) kiliseleri ise söz konusu plan tipinin vaftizhaneler ile sınırlı kalmadığı, bazı kilise planlarına da yansıdığına işaret etmektedir. İstanbul Segios Bacchos Kilisesi (M.S. 527) ile Ravenna St. Vitale Kilisesi (M.S. 526) bahsi geçen plan tipinin en gelişmiş ve tanınan varyasyonları olarak ön plana çıkmaktadır.⁶²

Kronolojik olarak Osmanlı ile çağdaş geç dönem Bizans Hamamları ile ilgili bilgilerimiz yok denecek kadar azdır ve ele aldığımız Roma dönemine özgü plan tipinin bu döneme kadar devamlılığını açıklayabilecek herhangi bir hamam örneği tespit edilememiştir.

Bu veriler ışığında, bazı seyyah ve araştırmacıların belirttiği gibi Bursa Kaplıca İmaretinin I. Murad döneminde tamamı ile yeni bir yapı olarak planlanıp uygulanmış olduğunu, en azından mimari süreklilik bağlamında iddia ve ispat etmek mümkün görünmemektedir. Özellikle S. Çetintaş⁶³

⁵⁴ S. Ristow, (1998). *Frühchristliche Baptisterien, Jahrbuch für Antike und Christentum*, Ergänzungsband 27., s. 289

⁵⁵ Vaftizhane hakkında detaylı bilgi için bkz. Brandt, O. vd. (2014). Photomodelling as an Instrument for Stratigraphic Analysis of Standing Buildings: the Baptistery of Albenga, in *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90 (2014), pp. 259-293.

⁵⁶ Ristow, 1998, a.g.k.,147.

⁵⁷ Ristow, 1998, a.g.k.,137.

⁵⁸ Ristow, 1998, a.g.k.,143.

⁵⁹ S. Giovanni alle Fonti Kilise Kompleksinde yer alan vaftizhane M. S. 386 yılına tarihlenir. Bkz. Ristow, 1998, a.g.k.,183.

⁶⁰ Söz konusu plana sahip vaftizhaneler ve Erken Hristiyanlık dönemi vaftizhaneleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ristow, 1998, a.g.k.;Örnekler için bkz. Görsel 33, 34.

⁶¹ S. Ristow oktagon planlı, özellikle nişli oktagon planlı vaftizhanelerin büyük çoğunluğunun 5. ve 6. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ristow, 1998, a.g.k.,58.

⁶² Örnekler için bkz. A. Hamilton (1956), *Byzantine Architecture and Decoration*, London: B.T. Bats Ford LTD., s. 45, 83, 144, 148; Kleinbauer, E. (1973). The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 27 s. 118, p. 9, 15; C. Mango (2006). *Bizans Mimarisi*, Çev: Mine Kadiroğlu., s. 75, 87, 106, 147, W. Sanderson (1993). *Early Christian Buildings (A Graphic Introduction)*. Montreal: Astrion Publishing., s. 75, 76, 78, 80, R. Krautheimer (1979). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, 625. New York., s. 88, 234.

⁶³ Çetintaş, 1952, a.g.k., 16.

ve E. H. Ayverdi'nin⁶⁴ ısrarla vurguladığı gibi yapıda yer alan Bizans dönemine ait mimari plastik unsurların farklı dönem özellikleri taşıması,(?)⁶⁵ farklı ölçülerdeki sütunlar kullanılması, yapı için tasarlanmadıklarını, dönemin yaygın tercihi olarak farklı yapılardan devşirilerek Eski Kaplıca'da kullanıldıklarını düşündürmekle birlikte, bahsi geçen araştırmacıların iddia ettikleri gibi yapının Bizanslı bir usta tarafından antik dönem planı esas alınarak yeniden inşa edilmiş olma ihtimalini reddeden veriler olarak değerlendirilmemelidir.⁶⁶ Öyle ki adı geçen araştırmacıların belirttikleri gibi kaplıcanın ılıklik bölümündeki sütun başlıklarının⁶⁷ her biri farklı bir dönem ve üslup özellikleri taşısa da yapının plan tipini belirleyen sıcaklık bölümündeki sütun başlıklarının tümü 5. ve 6. yüzyılda çok sayıda örneği olan mimari plastik elamanlardır.⁶⁸ Önceki satırlarda belirtildiği üzere Eski Kaplıca ile benzer

⁶⁴ Ayverdi, 1966, a.g.k., 281.

⁶⁵ Araştırmacıların belirttikleri gibi ılıklik bölümündeki mimari plastik taşıyıcı elemanlar farklı dönem özellikleri gösterse de, sıcaklık bölümündeki sütun başlıklarının tümü 5-6. yüzyıl ve benzer üslup özelliklerine sahiptir.

⁶⁶ Bir sebeple harap olan yapıda zarar gören mimari unsurların yerine sağlam ve kullanılabilir durumdaki mimari plastik elemanların yeniden kullanımı gerek Bizans gerekse Erken Osmanlı döneminde yaygın tercih edilen bir durumdur. Bu tercihi yapı ile çağdaş ve aynı mevkide inşa edilmiş olan Hüdavendigâr İmaretinde de görmek mümkündür.

⁶⁷ Bknz. Görsel 49. Barsanti ılıklik bölümünün sütun başlıklarını 5. 6. yüzyıl ile 10. ve 11. yüzyıla tarihlenmekte, Wilde ise başlıkların 10. ve 14. Yüzyıla ait olduğunu ileri sürmektedir. Söz konusu sütun başlıkları, benzer örnekler ve tarihlendirme önerileri hakkında detaylı bilgi için bknz. C. Barsanti (2010). L'antico bagno (Eski Kaplıca) di Bursa: ieri e oggi, in "Alle gentili arti ammaestra". Studi in onore di Alkistis Proiou (Testi e studi bizantino-neoellenici), Roma, s. 148-155. Wilde, 1909, a.g.k., s. 95, fig. 119-123.

⁶⁸ En erken örneğinin Skripu Kilisesi'nin ana girişinde (Yunanistan) bulunduğu belirtilen, ion impost tipindeki sütun başlıkların 5. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren farklı coğrafyalarda farklı üsluplarda çok sayıda örneği olduğu, söz konusu başlık tipinin 5-6. yüzyıllarda Bizans Mimarisinde yaygın tercih edildiği ve bu tercihin Justinianus Döneminde zirveye ulaştığı belirtilmektedir. Eski Kaplıca'nın sıcaklık bölümündeki sütun başlıklarının biçim ve üslup açısından en yakın örnekleri Perge, Taşkasap, Korinth ile Selanik'te karşımıza çıkmakta ve 5. yüzyılın ikinci yarısı ve 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Sıcaklık bölümündeki sütun başlıkları hakkında detaylı bilgi, analiz ve örnekler için bknz. Barsanti, (2010), a.g.k., 155-161. Bilgi ve örnekler için ayrıca bknz. Wilde, 1909, a.g.k., s. 96, 97, fig. 125-134; R. Kautzsch (1936). *Kapitellstudien*. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin: Verlag Von Walter De Gruyter & Co., s. 166, Taf. 33. F. K. Yegül, (1974). Early Byzantine Capitals From Sardis a Study on the Ionian Impost Type, *DOP, Vol. 28.*, s. 268, fig. 25, V. Vemi (1989). Les Chapiteaux Ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne, *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément XVII*, Paris., s. 3. Pl. 19/54, Pl. 42/127. T. Zollt (1994). Kapitellplastik Konstantinopolis vom 4. Bis 6.

plana sahip vaftizhane ve kiliselerin de 5-6. yüzyıla tarihlenmesi, sıcaklık bölümündeki sütun başlıklarının özgün yapının unsurları olabileceğini düşündürmektedir ki bu olasılık kaplıcanın ilk inşasının 5. 6. yüzyılda gerçekleştiği yönünde bir çıkarımı beraberinde getirmektedir. Genelde moloz taş ve tuğla birlikteliği ile oluşturulan almaşık teknikli duvarlardan farklı olarak ılık bölümlerinin batısındaki mekânın batı cephesi alt kotunda düzgün kesme taş örgülü duvar bakiyelerinin varlığı iki farklı yapı evresine işaret etmektedir. (Gör. 22, 24, 25) Kaplıcanın duvarlarının her cephede yer yer değişmekle birlikte yaklaşık 1.5 m. dolgu zemin altında olduğu dikkate alındığında batı mekânının batı cephesindeki kesme taşlı özenli duvar işçiliğinin yapının diğer cephelerinde de devam etmesinin muhtemel olduğu varsayılabilir. Plan tipi ve sütun başlıklarının sunduğu veriler ile bahsi geçen duvardaki malzeme teknik farklılığı kesme taşlı duvar örgüsünün yapının ilk inşa evresine dolayısı ile 5. ve 6. yüzyıla ait olabileceğini düşündürmektedir. Ilıklık ve sıcaklık mekanlarının kubbe eteğinde yer alan ve Geç Bizans ile Erken Osmanlı döneminde benzer uygulamaları olan kemer dizisi ile damla dizileri yapının üst örtüsünün inşa edildiği dönemden sonra kapsamlı bir değişime maruz kalmadığını göstermektedir. Dolayısı yapının inşa edildiği I. Murad döneminden itibaren büyük oranda korunduğu anlaşılmaktadır. Yapının cephelerinde karşılaşılan almaşık teknikli duvar örgüsü ile saçak altındaki kemer ve damla dizilerinin 13. ve 14. yüzyıllarda yaygın tercih edilen unsurlar olması bu imar faaliyetinin I. Murad döneminde gerçekleşmiş olduğu yönündeki tarihsel verileri desteklemektedir.⁶⁹ Öncelikle Cihannüma sonrasında birçok seyahatnamede tekrarlanan ve I. Murad'ın "sıcak suların üzerini kubbe

Jahrhundert n. Chr. Mit einem Beitrag zur unterzuchung des ionischen kämpferkapitells. *Asia Minor Studien 14*, s. 26, 279, A. Çaylak Türker (2014). Çanakkale'den Ion-İmpost Sütun Başlıkları", *OLBA, vol. XXII*, pp. 340-341. Eski Kaplıca'daki başlıklar için bkz. Görsel 49-50.

⁶⁹ "Lombard Band" ve "Corbel Table" olarak ta adlandırılan kemer dizileri hakkında bilgi ve benzer örnekler için bkz. Y. Ötügen (1978). İstanbul Son Devir Bizans mimarisinde cephe süslemeleri. *Vakıflar Dergisi*, 12, Fot. 2, 3, 19, 33, 36, 37.; A. Ersen (1986). *Erken Osmanlı mimarisinde cephe biçim düzenleri ve Bizans etkilerinin niteliği*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları., s. 50; R. Ousterhout (1995). Ethnic identity and cultural appropriation in Early Ottoman architecture. *Muqarnas*, 12, s. 57; C. E. Armi (2000). The corbel table. *Gesta*, 39(2), 89-116; C. E. Armi (2004). *Design and construction in Romanesque architecture*. Cambridge: Cambridge University Press. 538; J. Trkulja (2004). *Aesthetics and symbolism of Late Byzantine church facades*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Princeton: Princeton Üniversitesi., s. 309, fig. 53; A. Botez (2013). The tectonics of Byzantine architecture. *First International Conference on Architecture and Urban Design*, s. 200, fig. 8.

ile örttüğünü” bildiren aktarımlar, yapının kendinden önce var olan kalıntıların üzerine yükseldiğine işaret etmektedir.

Orhan Gazi ve I. Murad döneminde farklı yapılarda çok sayıda örneği olan bu değişim/dönüşümün ele aldığımız yapıda olmaması için herhangi bir sebep yoktur.⁷⁰ Aksine, kaplıcaların sıcak sular üzerine kurulu olduğu ve işlerliği için belirli bir alt yapı ihtiyacının varlığı göz önüne alındığında yeni bir yapı inşasından ziyade var olan yapıların ihtiyaçlar doğrultusunda elden geçirilip, gerekirse büyük oranda yeniden inşa edilerek kullanılması oldukça faydacı bir çözümdür ki bazı tarihsel veriler bölgenin Bizans dönemi boyunca önemli bir kaplıca merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.⁷¹

Bursa’da ele aldığımız yapının bulunduğu Çekirge’deki sıcak su kaynaklarının Antik Çağ’dan itibaren kullanıldığını ortaya koyan bir yapı günümüze ulaşmamıştır. Bazı antik kaynaklar ve sınırlı sayıdaki yazıtların ışığında Antik Çağ’da Bursa’da hamamların inşa edilmiş olduğu ve “*İmparatorluk Thermaları*” olarak nitelenen kaplıcaların varlığı anlaşılmaktadır. Bu kaynaklardan birisi Bursa’daki Kaplıcalara dair en erken kayıt olarak nitelenen M. S. 82 yılı öncesine ait Dion Chrysostomos’a atfedilen ve Bursa’daki doğal kaplıcaların varlığını bildiren yazıttır.⁷² Antik döneme ait bir diğer kayıt Hadrianus’a yazılan

⁷⁰ Osmanlı kroniklerinde bu yöndeki tercihin yaygınlığını ortaya koyan çok sayıda anlatı yer alır: “*Rivayet ederler ki, çünkü İznik’i feth itdiler, içinde bir ulu kiliseyi Cuma mescidi idüb ve bir manastırı medrese kulup...*” Neşri, 1995, a.g.k., 163; “*Osman Gazi, oğlu Orhan’a vasiyyet itdi-kim, ‘ben vafat idicek, beni Bursa’da şol Gümüşlü kubbenün altında koyasın’ didi. Ol vakit kafirler manastırı yini örtmüşlerdi...*”; “*Osman Gazi dahi Söğüd’de dünya-yı faniden ahiret-i bakiye rihlet itdi. Dirler ki emanete kodılar. Ol vakit Orhan Gazi Bursa’da idi. İşidüb Osman’ı vasiyyeti mücebince Manastır’da kubbenün altında defn itdiler*”. Bknz. Neşri, 1995, a.g.k., 145, “*Orhan Gazi, oğlu Süleyman Paşa’yu İzmit’e getirdi. Kiliseleri mescit yaptı. Bir kiliseyi dahi medrese yaptı. Şimdi dahi medresedir*”. Bknz. Atsız, 1992, a.g.k., 39.

⁷¹ Benzer tercihler Selçuklu döneminde Yoncalı ve Iğın Kaplıcaları, Osmanlı döneminde ele aldığımız Bursa Eski Kaplıca ile birlikte, Ankara Sey Köyü Kaplıcası’nda karşımıza çıkmaktadır. Bknz. Y. Önge (1988). Anadolu’da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, (Ed. S. Bayram), İstanbul, s. 403-404. I. Murad Döneminde sadece Bursa Eski Kaplıca ile temsil edilen söz konusu plan tipinin Osmanlı mimarisindeki diğer örneklerini Yenişehir Çifte Hamamı’n erkekler kısmı, İzmit Orta Hamam, Bursa Yeni Kaplıca, İncirli Hamam, Davud Paşa Hamamı, İzmit Pertevpaşa Hamamı ile İstanbul Çardaklı, Kılıç Ali Paşa, Mahmut Paşa ve Vefa Hamamlarında görmek mümkündür. Bknz. Eyice, 1960, a.g.k., 110-111; Önge, 1988, a.g.k., 410-411.

⁷² Corsten, T. (1991-1993). Die Inschriften von Prusa ad Olympum. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 39-40. 2 vols. Bonn: Habelt, s.65 ; Benedum, J. (1978). Der Badearzt Asklepiades und seine bithynische Heimat. Gesnarus 35, s. 26

bir mektupta karşımıza çıkmakta,⁷³ Plinius'un Traianus'a (M. Ö. 98-117) yazdığı mektuplarda ise Bursa'da bir hamamın inşa edilmesine ilişkin detaylı bilgi bulunmaktadır.⁷⁴ Söz konusu kaynaklar haricinde bazı mezar yazıtları ile Roma dönemine ait bir sikkede⁷⁵ Bursa'daki kaplıcalara dair sınırlı içerikte de olsa bazı bilgiler yer almaktadır.

Bizans kaynaklarında Bursa'daki kaplıcalara dair en erken atıf Anthologia Graeca'da karşımıza çıkmakta, kaplıcaların "İmparatorluk Kaplıcaları" olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.⁷⁶

Doğrudan yapı ismi bildirmese de Bursa'daki kaplıcadan İmparatorluk Kaplıcası "Basilika Therma" olarak bahseden bir diğer Bizans kaynağı Stephenos Byzantinos'tur ve 6. yüzyıldan itibaren Bursa'da Bizans İmparatorları tarafından kullanılan kaplıcaların varlığını ortaya koymaktadır.⁷⁷

Bursa'daki Kaplıcalara dair bilgi aktaran bir diğer Bizans kaynağı Theophanes Confessor Kroniği'dir. Kronikte Bizans İmparatoru VI. Konstantinos, annesi ve imparatorluk maiyetinin Bursa'daki kaplıcalara gittiği belirtilir.⁷⁸

Theophanis Continuati'nin VII. Konstantinos'un Olympos'a (Bitinya) yaptığı hac ziyareti sırasında Bursa'daki "Thermalara"

⁷³ Corsten, 1991-1993, a.g.k., 65-66

⁷⁴ Bknz. Plinius (1999). Genç Plinius'un Anadolu Mektupları: Plinius, Epistulae, 10. Kitap, (Çev. Ç. Dürüşken, E. Özbayoğlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 30, 31, 54, 55.

⁷⁵ Atina'da Hermogenes'e ait bir mezar yazıtında Bursa'da Nymphe'lerin kullandığı banyo sularından bahsedilmekte; İmparatoriçe Julia Mamaea'nın (M. S. 232-235) bir sikkesi üzerinde Bursa'daki bir kaplıcaya ait olduğu düşünülen bir tasvir yer almaktadır. Bknz. Corsten, 1991-1993, a.g.k., 66, 67. R. Merkelbach ve J. Stüber (Ed.) (2001). Steinepigramme aus dem griechischen Osten. Band 2. Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontos). München; Leipzig : Saur, s. 143-144; Benedum, 1978, a.g.k., 26, 27. Sikkenin görseli için bknz. Benedum, 1978, a.g.k., Abb. 2.

⁷⁶ Corsten, 1991-1993, a.g.k., 67

⁷⁷ "Therma, Sicilya'nın köyü, III. Philistus, milli thermalar. Bitinya thermaları gibi, Pythia gibi, diğer yandan Bursa bazilika (thermaları) olarak adlandırılan, Kapadokya gibi, Suriye gibi, Dorylaion (Eskişehir) gibi. Thermelerin evi (mekanı)." Bknz. Stephani Byzantii (1839). Ethnikon: Quae Supersunt (Ed. Antonius Westermann) Lipsiae : B. G. Teubneri., s. 136.

⁷⁸ "Bu yılın (796) eylül ayında, İmparator annesi ile birlikte Bursa'daki sıcak banyolarına gitti. 7 Ekim günü Leo adı verilen bir oğlu oldu. Bunun üzerine imparator annesini kaplıcalara bırakarak, bütün imparatorluk maiyeti ve komutanlarla birlikte acele ile şehre döndü". The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, Translated: Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, s. 648.

*gittiği yönündeki bildiri Bursa Kaplıcaları'nın Bizans İmparatorları tarafın sıklıkla kullanıldığını ve 10. yüzyıldaki işlerliğini ortaya koyması açısından önemlidir.*⁷⁹

İbn-i Batuta'nın gözlemleri ise bölgedeki kaplıcaların Bursa'nın fethinin hemen sonrasındaki varlığını ortaya koymakta ve bir anlamda bölgede Antik çağdan itibaren var olan Kaplıcaların Osmanlı hakimiyetinin ilk yıllarındaki devamlılığına işaret etmektedir:

*“Şehir dışında sıcak akan bir menba var; büyük bir göle dökülüyor. Onun üzerine iki hamam yapılmış, biri erkeklere, diğeri kadınlara ait. Hastalar uzak diyarlardan gelip bu kaplıcada şifa bulurlar. Burada yolcuların konaklayacağı bir zaviye vardır. Gelen üç gün kalır ve doyurulur. Orayı Türkmen hükümdarlarından biri yaptırmış”.*⁸⁰

Bahsi geçen tarihsel ve mimari veriler Eski Kaplıca'da I. Murad dönemindeki inşa eyleminin var olan bir mimari dokunun üzerinde şekillendiğine, plan tipi ve sıcaklık bölümündeki sütun başlıklarının özellikleri ilk inşa evresinin 5. ve 6. Yüzyılda gerçekleşmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Mevcut verilerin ortaya koyduğu ya da daha doğru bir ifadeyle araştırmacıyı yönlendirdiği güçlü olasılık Bursa Eski Kaplıca'nın 5. ve 6. yüzyılda inşa edilmiş bir Bizans Hamamı'nın temelleri üzerine, plan şemasının ana hatları ile korunarak, I. Murad döneminde ayağa kaldırıldığı, beden duvarlarının büyük ölçüde yeniden inşa edildiği ve üzerinin kubbe ile örtüldüğüdür.

⁷⁹ Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. (Ed. I. Bekker). Bonn: E. Weber, 1838, s. 464-465

⁸⁰ İbn Batuta, 2004, **a.g.k.**, 428. Söz konusu anlatıda şehrin dışı ile neresinin kastedildiği belirsizdir. Orhan Gazi döneminde kalenin dışında iki yerleşim alanı karşımıza çıkmaktadır. Aşağı şehir olarak adlandırılan alanda Orhan Gazi Külliyesi ile başlayan yerleşimin 1339 yılında şekillendiği bilinmekle birlikte, İbn-i Batuta'nın kenti gördüğü 1332 yılında söz konusu alanda herhangi bir imar faaliyetinin başlayıp başlamadığını hususunda kesin bir yargı bildirmek mevcut verilerin ışığında mümkün görülüyor. Orhan Gazi döneminde Kale içerisinde Kaplıca Kapısı olarak adlandırılan bölgede kentin fethedilmesinin ardından hızla imar faaliyetlerine başlandığı ve dolayısı ile iskân edildiği bilinmektedir. Ancak söz konusu yapılaşmanın ve iskanın Kaplıca Kapısı yönünde sur dışına taşıp taşmadığı hususunda bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Bu hususta İbn-i Batuta'nın isim zikretmeksizin kaplıcalara yakın konumdaki bir zaviyenin varlığından bahsetmesi önemli bazı çıkarımlara kaynaklık edebilir. Çünkü Orhan Gazi döneminde Kükürtlü'de Alaadin Bey adına bir tekke/zaviye inşa edildiği bilinmektedir. Dolayısı ile sınırlı veriler çerçevesinde İbn-i Batuta'nın bahsettiği zaviyeyi Alaaddin Bey Zaviyesi ile ilişkilendirmek ve söz konusu zaviyenin kükürtlüde olduğunu dikkate alarak, Batuta'nın bahsettiği kaplıcaları I. Murad döneminde yeniden işlerlik kazandırılan Çekirge bölgesindeki kaplıcalar ile ilişkilendirmenin doğru olacağı kanısındayız.

Bursa Eski Kaplıca'ya dair çok tartışılan mevzulardan bir diğeri yapının mimarının kimliğidir. Mimar ismi veren herhangi bir kitabe olmamasına karşın kaplıcanın cephe düzeni ve malzeme teknik detayları bu faaliyetin gayrimüslim bir mimar ya da ustanın eli ile gerçekleştiği yönünde veriler sunmaktadır. Bursa Eski Hamam'da karşımıza çıkan ve biçim açısından Bursa Hüdavendigâr İmareti'nde yer alan Lombard band dizileri ile benzeşen saçak altındaki küçük tuğla kemer ve damla dizileri, Bizans mimarisinde sıklıkla tercih edilmiş dekoratif öğelerdir. Bahsi geçen cephe süsleme elemanlarından damla dizilerinin benzer örneklerini, İstanbul'da Theotokos Pammakaristos ve Konstantin Lips Kiliselerinde; Selanik'te ise Prophitias Elias ve Hagia Apostoloi Kiliselerinde görmek mümkündür. (Gör. 37-42) İlklik kısmının doğu ve batı yönünde yer alan dikdörtgen mekânların cephelerinde yer alan kör kemer uygulamaları ise en yakın örnekleri, Mesebria Aleiturgetos Kilisesi⁸¹ ile Nesebar Pantokrator Kilisesi'nde⁸² karşımıza çıkan geç dönem Bizans mimarisinde çok sayıda yapıda tercih edilmiş uygulamalardır. (Gör. 43-48) Saçak altındaki küçük tuğla kemer dizileri her ne kadar Bursa Kaplıca İmareti'nden işçilik ve düzen olarak farklı olsa da mimarlık tarihi içerisinde kullanım alanları dikkate alındığında, Avrupa'dan Balkanlara, Balkanlardan dan Anadolu'ya ulaşan bir aktarım süreci içerisinde değerlendirmek ve en yakın ilişki bağlamında söz konusu biçimleri geçmiş deneyimlerinde sıklıkla kullanmış olan Bizanslı ustalar ile ilişkilendirmek, verilerin sunduğu en yalın çıkarımlardır.

Tacü't Tevarih ile Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnamesi'nde yer alan bilgiler, bu çıkarımın yazılı belgeleri olarak nitelendirilebilir. Öyle ki Hoca Saadettin Efendi, I. Murad döneminde gerçekleşen Yalova'daki savaş sırasında ele geçirilen esirler arasında yer alan "becerikli" bir mimarın azat edilerek, inşa edilen yapılarda mimar ve ustabaşı olarak görevlendirildiğini belirtmektedir.⁸³ Metinde, bahsi geçen mimara inşa

⁸¹ J. Trkulja (2004). *Aesthetics and symbolism of Late Byzantine church facades*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Princeton: Princeton Üniversitesi., s. 309, fig. 53.

⁸² A. E. Botez (2013). The tectonics of Byzantine architecture. *First International Conference on Architecture and Urban Design*., s. 200, fig. 8.

⁸³ "Anlatıldığına göre bu mutlu günlerde İstanbul tekürü Yalova sahillerini yağmalamak ve İslam topraklarına zarar vermek için birkaç gemi ile asker göndermeye cesaret etmişti...." Savaşta ele geçenler arasında bazı sanatçılar da tutulmuş, öteki ganimetler ve eşyalar ile birlikte bunlarda bağlı olarak yüce padişahın otağına gönderilmişlerdi. Bunların içinde bir de becerikli mimar bulunduğu anlaşılınca, onun azat ederek hayır binalarına mimar ve ustabaşı tayin etmişti. "...Şehrin arka yakasında hala Kaplıca adıyla tanınan temizlik ve güzelliği ile övülen bir güzel hamam yaptırdı..." Sadettin Efendi, 1999, a.g.k., 130.

ettirilen yapılar arasında Kaplıca'daki Hamam'ın da yer aldığı açıkça ifade edilmektedir.

Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnamesi'nin 1625 tarihli kopyasında Kaplıca mimarı olarak ün yapmış Yanko Madyan adında bir mimardan bahsedilmekte, bu mimarın sonra iman ettiği ve adının Derviş Sadık olduğu belirtilmektedir.⁸⁴ Bu noktada önemle altı çizilmesi gereken husus, kaplıca mimarı olarak zikredilen Yanko Madyan'ın, Osmanlı kronikleri ile Evliya Çelebi'de adı geçen efsanevi bir kimlik olduğu ve velayetnamelerde bu ve benzeri efsanevi kişiliklere sıklıkla atıflarda bulunulduğudur.⁸⁵ S. Faruqi'nin belirttiği gibi, Yanko ibn Madyan ismi Hacı Bektaş'ın türbesinin yanı sıra, İstanbul'daki büyük Bizans eserlerini yapan mimar olarak ta tanımlanmış; söz konusu kişinin ayrıca Fatih'in İstanbul'u devletin yeni başkenti yapma kararının hatalı bulunarak eleştirildiği anonim hikayelerde yer bulmuştur.⁸⁶ Bir Anonim Osmanlı Kroniği'nde padişah olarak karşımıza çıkan Yanko ibn Madyan,⁸⁷ aynı kronikte İstanbul'u kuran ve o kente kendi adını veren kişi olarak tanıtılmıştır.⁸⁸ Söz konusu örnekleri artırmak mümkündür. Bu bağlamda açık olan şu ki, Vilayetname'de bahsi geçen ve Kaplıca Mimarı olarak ün yapmış bir kişinin varlığı kabul edilebilir bir bilgi olmakla birlikte, Yanko Madyan ismi efsanevi bir kişiliktir⁸⁹ ve Hacı Bektaş Türbesi ile Bursa Eski Kaplıca mimarının ismi olarak kabul etmek mümkün değildir. Dolayısı ile Sadettin Efendi'nin aktarımında bahsi geçen gayrimüslim mimar ve sanatçıların, Kaplıca mevkiinde inşa edilen yapılarda

⁸⁴ A. Gölpınarlı (2005). *Vilâyet-nâme (Menâkıb-ı Hümkâr Hacı Bektâş-ı Veli)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi., s. 90.

⁸⁵ Oruç Bey (2009). Osmanlı tarihi. N. Öztürk (Sadeleştiren). İstanbul: Çamlıca Yayınları., s. 89, 91, 93-95, 99, 114, 124; Y. Özay (2012). *Evliya Çelebi'nin acayip ve garip dünyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi., s. 200-203; Oruç Bey, 2009, a.g.k., 74, 75, 77, 80, 82, 86, 94, 95, 197-200, 204- 206, 208-212, 216, 223. Faruqi, S. (2010). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam Ortaçağ'dan yirminci yüzyıla* (Çev: E. Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

⁸⁶ Faruqi, 2010, a.g.k.

⁸⁷ "...Çün Süleyman Peygamber aleyhi 's-selam dünyadan nakl itti. Nice padişahlar gelüp gidiler. Akıbet Yunan vilayetinde Kayser'i Rum diyarında bir ulu padişah kodı. Adına Yanko ibn Madyan dirlerdı..." Bknz. Öztürk, 2000, a.g.k., 89.

⁸⁸ "Çün şehir tamam oldu, şehrin adını Yanko İbn Madyan kodılar. Ve hem ol şehri evvel ol bina itdi.....Yanko ibn Madyan ol zaman kim Konstantiniyye'yi bünyad itmışlerdi..." Bknz. Öztürk, 2000, a.g.k., 94-95.

⁸⁹ Bu hususta ayrıca bknz. S. Yerasimos (2014). *Türk Metinlerinde Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları; S. Küskü (2011). Bursa Orhan Zaviyesinin cephe düzenlemeleri ve çevre kültürlerle ilişkileri. *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu*, 8-10 Nisan 2011., s. 539

görevlendirildiği yönündeki bilgi ile Vilayetname'de Kaplıca Mimarı olarak ün yapmış bir kişinin varlığı ve bu bilginin önemini kabul etmekle birlikte, bazı yayınlarda tartışılmaksızın bahsi geçen mimarın ismi olarak kaydedilen Yanko Madyan ismine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini düşündürmektedir.

Bursa Eski Kaplıca'nın dönem mimarisi içerisindeki yeri, banisi, inşa tarihi ile mimarı ve yapının orijini hususunda önceki satırlarda detayları ile aktarılmaya çalışılan veriler şöyle bir tablo sunmaktadır:

Bursa Eski Kaplıca, Kaplıca İmaretı (I. Murad / Hüdavendigâr Cami) ile birlikte I. Murad'ın vakıfları arasında olup, 1371 yılı sonrasında (1371-1389) I. Murad tarafından yaptırılmıştır.⁹⁰

I. Murad döneminde bilinen 2 kaplıca örneği de Bursa'da bulunmaktadır. Bursa haricinde aynı dönemde iskana sahne olmuş başka bir yerleşimde örneği olmayan iki kaplıcanın da I. Murad'a ait olması ve her iki yapının Bizans geçmişi, ele geçirilen kentlerde mevcut yapıların yeniden kullanımında inisiyatifin hanedan üyelerinde olduğuna, bahsi geçen iki kaplıcanın da I. Murad'ın vakıfları olması, bu inisiyatifin sadece sultan ile sınırlı olduğunu düşündürmektedir. Hüdavendigâr döneminde kiliseden camiye dönüştürülen 3 yapının da I. Murad'ın adı ile anılması, bu tespiti desteklemektedir.⁹¹

Yapının sıcaklık bölümündeki sütun başlıklarının, form ve süsleme özellikleri açısından benzer özellikler taşıyan ve aynı döneme yani 5. ve 6. yüzyıla ait parçalar olması (Gör. 49), söz konusu plan tipinin Erken Bizans döneminde farklı yapı tiplerinde de olsa tercih edildiğine işaret eden örneklerin varlığı ve bölgede imparatorluk mensuplarınca kullanılan hamamların olduğu yönündeki veriler göz önüne alındığında, olasılıkla zaman içerisinde harap olmuş, Roma hamam geleneğini devam ettiren Erken Bizans dönemine ait bir kaplıcanın, I. Murad döneminde ana plan şeması korunarak yeniden ayağa kaldırıldığını düşündürmektedir. Yapının cephe düzeni, malzeme teknik ve tuğla süsleme özellikleri geç dönem Bizans mimarisinde sıklıkla tercih edilen uygulamalardır ve söz konusu veriler ile bazı Osmanlı kaynaklarında yer alan bilgiler bu uygulamanın gayrimüslim bir mimar ya da usta tarafından I. Murad Döneminde gerçekleştirildiğine işaret etmektedir.

Bursa Eski Kaplıca Antik çağdan Bizans'a, Bizans'tan Osmanlı'ya yansıyan plan özellikleri ile mimaride sürekliliği, mimar/ustanın kökeni itibari ile 14. yüzyıl Osmanlı Beyliği'nin toplum yapısındaki çoğulculuğu

⁹⁰ İnalçık, 2010, a.g.k., 87-90.

⁹¹ Bknz. Yılmazyaşar, 2017, a.g.k., s. 143, 376, Tablo 1, 2.

temsil eden, 14. yüzyılın en özel Osmanlı eserlerinden birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Eski Kaplıca sonraki yüzyıllarda çok sayıda hamamda uygulanan bir plan tipinin Osmanlı Mimarisindeki ilk örneği olması açısından da Osmanlı mimarlık tarihi içerisinde son derece önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

- Armi, C. E. (2004). *Design and construction in Romanesque architecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2000). The corbel table. *Gesta*, 39(2), 89-116.
- Aru, K. A. (1949). *Türk hamamları etüdü*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Aslanapa, O. (2004) *Osmanlı Devri mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Atsız, (1992). *Aşıkpaşaoğlu tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı mimarisinin ilk devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Barsanti, C. (2010). *L'antico bagno (Eski Kaplıca) di Bursa: ieri e oggi*, in “Alle gentili arti ammaestra”. Studi in onore di Alkistis Proiou (Testi e studi bizantino-neoellenici), Roma, s. 125-161
- Başar, F. (2010). Çirmen Savaşının Balkan Tarihindeki Yeri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (12), 51-55.
- Baykal, K. (1950). *Bursa ve anıtları*. İstanbul: Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları.
- Bekker, I. (1838). *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*. Bonn: E. Weber.
- Benedum, J. (1978). Der Badearzt Asklepiades und seine bithynische Heimat. *Gesnarus* 35, s. 20-43
- Bernard, C. A. (1842). *Les Bains de Brousse*, En Bithynie (Turquie D'Asie), İstanbul: Imprimerie De Mille Prères.
- Beşbaşı, N. Ve H. Denizli. (1983). *Türkiye’de vakıf abideler ve eski eserler 3. Cilt*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Botez, A. E. (2013). The tectonics of Byzantine architecture. *First International Conference on Architecture and Urban Design*. s. 189-204.
- Brandt, O. vd. (2014). Photomodelling as an Instrument for Stratigraphic Analysis of Standing Buildings: the Baptistery of Albenga, in *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90 (2014), pp. 259-293.
- Corsten, T. (1991-1993). *Die Inschriften von Prusa ad Olympum. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 39-40. 2 vols*. Bonn: Habelt.
- Covel, J. Diary, *British Museum*, Mus., Add. 22.912.
- Çaylak Türker, A. (2014). Çanakkale’den İon-İmpost Sütun Başlıkları, *OLBA*, vol. XXII, pp.337-368.
- Çetintaş, S. (1952). *Türk mimari anıtları - Osmanlı Devri - Bursa’da Murad I. Beyazid I. binaları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ecochard, M. ve C. Le Coeur (1943). *Les Bains De Damas*. Beyrut: Institut Français de Damas.

Yılmazyaşar, H. (2018). Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orijini Meselesi, ABAD, 1(2), 3-43.

- Ersen, A. (1986). *Erken Osmanlı mimarisinde cephe biçim düzenleri ve Bizans etkilerinin niteliği*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Eyice, S. (1960). İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi*, 11, 99-120.
- Faroqhi, S. (2010). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam Ortaçağ'dan yirminci yüzyıla* (Çev: E. Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gabriel, A. (1958). *Une Capitale Turque*. Brusse. Paris
- (2010). *Bir Türk başkenti Bursa, C. I-II*. (Çev: N. Er, H. Er ve A. Kazancıgil) İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Giese, F. (1992). *Anonim Tevârih-i Ali Osman*. N. Azamat (Haz.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2005). *Vilâyet-nâme (Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veh)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gündüz Küskü, S. (2011). Bursa Orhan Zaviyesinin cephe düzenlemeleri ve çevre kültürlerle ilişkileri. Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-10 Nisan 2011. s. 524-554. İ.Selimoğlu (Ed.).
- Hamilton, A. (1956). *Byzantine Architecture and Decoration*, London: B.T. Bats Ford LTD
- Hammer, J. V. (1818). *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zurück über Nicæa und Nicomedien*. Pesth.
- İbn Batuta. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi I-II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları / Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi.
- İnalcık, H. (2010). *Kuruluş dönemi Osmanlı sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Johnson, M. J. (2009). *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge University Press.
- Jerningham, Hubert E.H. (1873). *To and from Constantinople*. London: Hurst and Blackett Publishers.
- Kandes, Vasileios I. (2008). *Kuruluşundan XIX. yüzyıl sonlarına kadar Bursa*. İstanbul.
- Kautzsch, R. (1936). *Kapitelstudien*. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin: Verlag Von Walter De Gruyter & Co.
- Kepecioğlu, K. (1935). *Bursa Hamamları*, Bursa Yeni Basımevi.
- Kleinbauer, E. (1973). The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia, *Dumbarton Oaks Papers, Vol. 27 (1973)*, pp. 89-114
- Krautheimer, R. (1979). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, 625. New York
- Koch, G. (2007). *Erken Hıristiyan Sanatı*, Çev. Ayşe Aydın, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Koyunluoğlu, M. T. (1935). *İznik ve Bursa Tarihi*. Bursa: Vilayet Matbaası.
- Kula Say, S. (2007). *Erken Dönem Osmanlı hamamlarında eğrisel örtüye geçiş sistemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Yılmazyaşar, H. (2018). Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orijini Meselesi, ABAD, 1(2), 3-43.

- Lucas, P. (1714). *Voyage Du Sieur Paul Lucas, Fait Par Ordre Du Roi Dans La Grece, L'Asie Mineure, La Macedoine Et L'Afrique: Bd. 1*. Amsterdam: La Compagnie
- Louis Vivien de Saint-Martin (1852). *Description historique et géographique de l'Asie Mineure comprenant les temps, anciens, le Moyen Age et les temps modernes, avec un précis détaillé des voyages qui ont été faits dans la péninsule, depuis l'époque des Croisades Jusqu'aux temps les plus récents; précédé d'un Tableau de l'histoire*
- Mango C. ve R. Scott (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, Oxford: Calderon Press.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*, Çev: Mine Kadiroğlu.
- Mehmet Ziya (2010). *Bursa'dan Konya'ya Seyâhat, Konya Seyâhatî Hâtıratından*, (Haz. A. Çaycı, B. Ürekli), Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları: 37
- R. Merkelbach ve J. Stauber (Ed.) (2001). *Steinepigramme aus dem griechischen Osten. Band 2. Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontos)*. München; Leipzig : Saur
- Neşri. (1995). *Kitab-ı Cihanüma 1*. F. R. Unat ve Köymen, M.A. (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oruç Bey (2009). *Osmanlı tarihi*. N. Öztürk (Sadeleştiren). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Ousterhout, R. (1995). Ethnic identity and cultural appropriation in Early Ottoman architecture. *Muqarnas*, 12, 48-62.
- Ömer Suphi (2007). *Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati, Hüdavendigâr Vilayeti'nde Bir Hafta Seyahat*, İstanbul: Sentez Yayınları.
- Önge, Y. (1988). Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, (Ed. S. Bayram), İstanbul 1988, s.403-428
- Özay, Y. (2012). *Evlîya Çelebi'nin acayip ve garip dünyası*.Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Ötügen, Y. (1978). İstanbul Son Devir Bizans mimarisinde cephe süslemeleri. *Vakıflar Dergisi*, 12, 213-233.
- Plinius (1999). *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları: Plinius, Epistulae, 10. Kitap*, (Çev. Ç. Dürüşken, E. Özbayoğlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ristow, S. (1998). *Frühchristliche Baptisterien*, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 27.
- Sanderson, W. (1993). *Early Christian Buildings (A Graphic Introduction)*. Montreal: Astrion Publishing
- Sadettin Efendi. (1999). *Tacüt Tevarih I*(Haz. İ. Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Schwertheim, E. (1980). *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung, Teil I: Grabtexte, (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Band. 18.)*, Bonn: Habelt.
- Stavrianos, L. S. (2000). *The Balkans since 1453*, London: C. Hurst & Co.
- Stephani Byzantii (1839). *Ethnikon: Quae Supersunt* (Ed. Antonius Westermann) Lipsiae : B. G. Teubneri.
- Şehitoğlu, E. (2008). *Bursa hamamları*.İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yılmazyaşar, H. (2018). Bursa Eski Kaphca: Mimar ve Yapının Orijini Meselesi, ABAD, 1(2), 3-43.

- Texier, C. (2002). *Küçük Asya (coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi) I.* (Çev: A. Suat). İstanbul: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Topçu, N. (2005). Murat Hüdavendigar'ın Bursa Vakfıyesi ve Vakıf Köyleri, *Bursa Araştırmaları*, S. 10, 46-53
- Tournefort, J. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. S. Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi
- Trkulja, J. (2004). *Aesthetics and symbolism of Late Byzantine church facades.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Princeton: Princeton Üniversitesi.
- Walker, M. A. (1886). *Eastern life and scenery with excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete and Roumania. Vol. II.* London: Chapman and Hall Limited.
- Wilde, H. (1909). *Brussa; eine entwicklungsstätte Türkischer architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen.* Berlin: E. Wasmuth A.-G.,
- Vemi, V. (1989). Les Chapiteaux Ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne, *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément XVII*, Paris.
- Yegül, F. (1974). Early Byzantine Capitals From Sardis a Study on the Ioanic Impost Type, *DOP*, fig.25, s.268.
- (2010). *Roma dünyasında yıkanma.* İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, F. (2014). *14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yabancı seyahatların gözünden Bursa ilindeki mimari eserler*, C.1-2 Bursa: Nilüfer Belediyesi.
- Yılmazyaşar, H. (2017). *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigar Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi.* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- T. Zollt (1994). Kapitellplastik Konstantinopolis vom 4. Bis 6. Jahrhundert n.Chr. mit einem beitrage zur unterzuchung des ionischen kämpferkapitells. *Asia Minor Studien 14*, s. 279.

Ekler

Görsel 1. Bursa Kalesi ve Çekirge (Kaplıca Bölgesi) Genel Görünüm

Görsel 2. Bursa Eski Kaplıca Genel Görünüm

Görsel 3. Bursa Eski Kaplıca Doğu (Kadınlar Bölümü) Giriş Kapısı

Görsel 4. Bursa Eski Kaplıca Kuzey (Erkekler Bölümü) Giriş Kapısı

Görsel 5. 1511 Tarihli Kitabe

Görsel 6. Soğukluk Bölümü - Batı

Görsel 7. Kadınlar Bölümü Kuzey Batı

Görsel 8. Kadınlar Bölümü Güney Batı

Görsel 9. Kadınlar Bölümü Güney

Görsel 10. Kadınlar Bölümü Kuzey

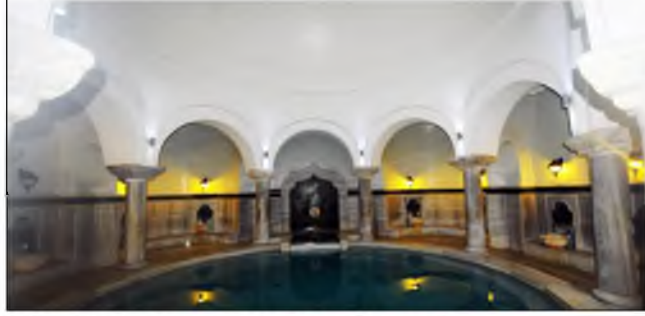
Görsel 11. İlkliğin batısında yere alan mekân **Görsel 12.** İlkliğin batısında yere alan mekân

Görsel 13. Eski Kaplıca İlklik Bölümü – Güney

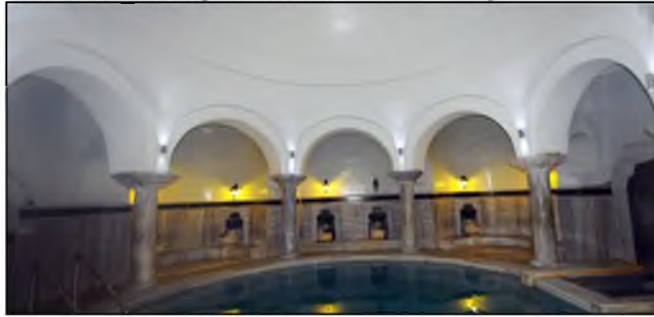
Görsel 14. Eski Kaplıca İlklik Bölümü - Kuzey

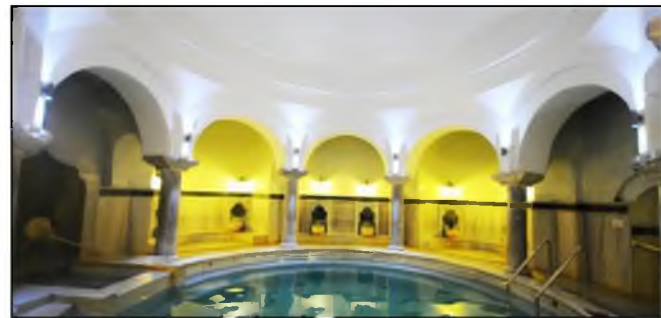
Görsel 15. Eski Kaplıca Sıcaklık Bölümü - Kuzey

Görsel 16. Eski Kaplıca Sıcaklık Bölümü - Güney

Görsel 17. Eski Kaplıca Sıcaklık Bölümü - Doğu

Görsel 18. Eski Kaplıca Sıcaklık Bölümü - Batı

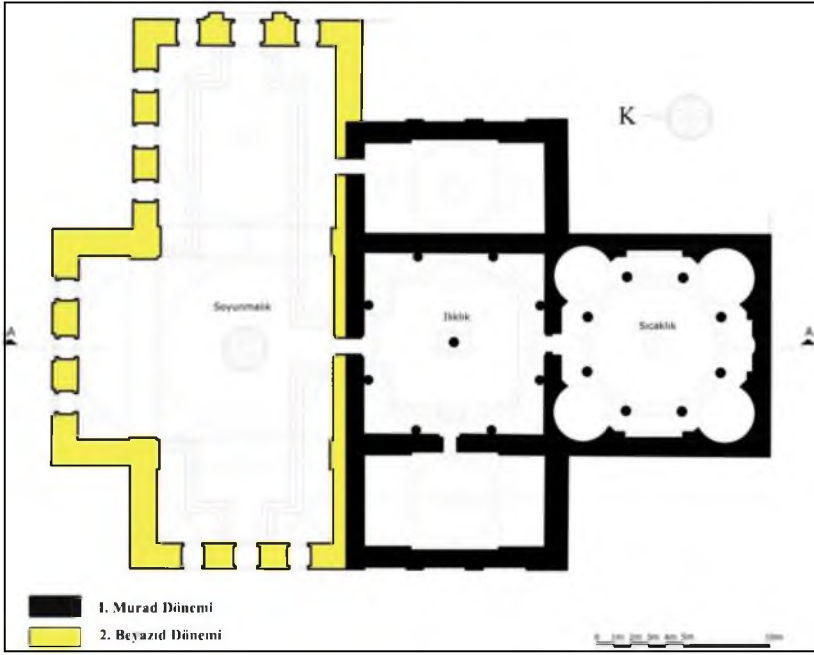
Görsel 19. Eski Kaplıca Ihlık Bölümü Batı Cephe

Görsel 20. Eski Kaplıca Ihlık Bölümü Doğu Cephe

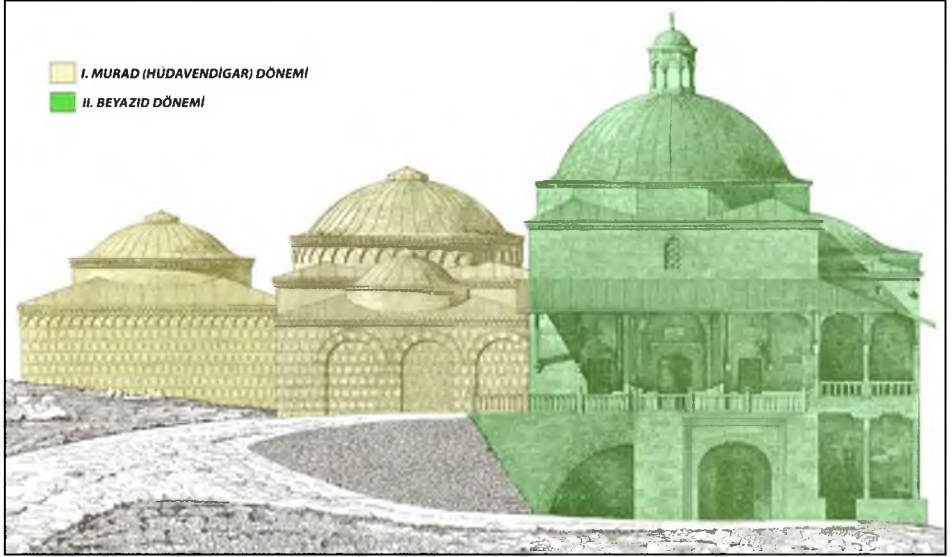
Görsel 21. Eski Kaplıca Sıcaklık Bölümü Güney Doğu Cephe

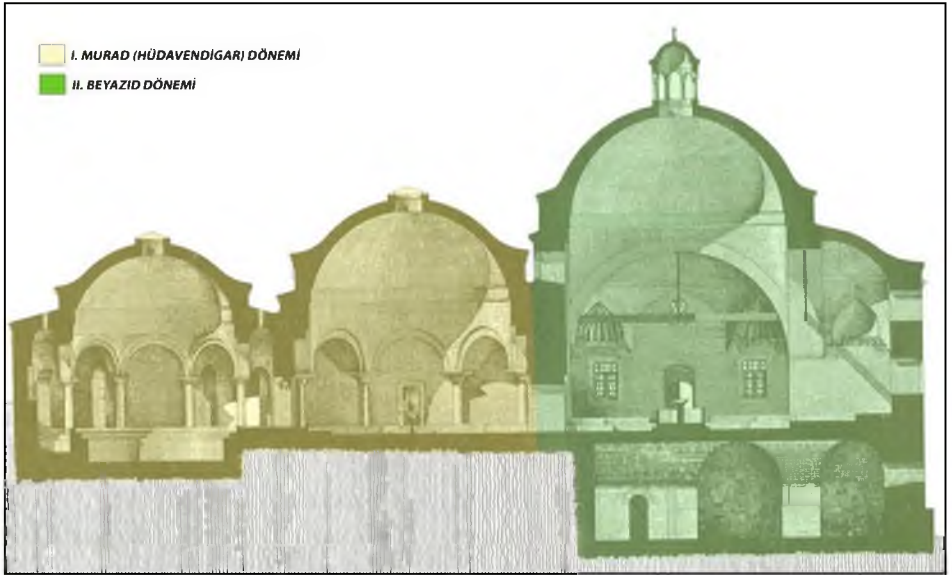
Görsel 22. Bursa Eski Kaplıca – Plan (Plan Verileri Gabriel, 1958, a.g.k., fig. 112 ve Şehitoğlu, 2008, a.g.k., s.110'dan alınarak çizilmiştir)

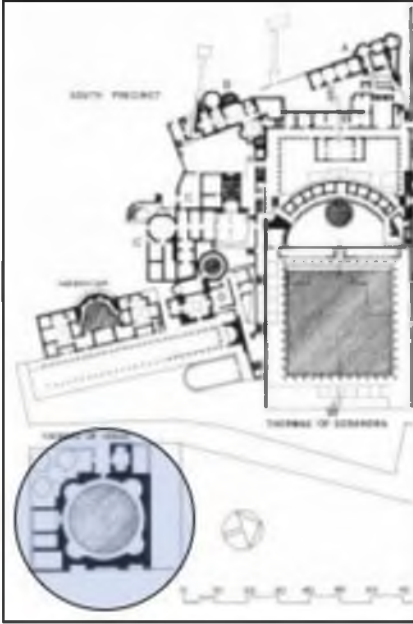
Görsel 23. Bursa Eski Kaplıca Plan / 3D Model (Çizen: M. C. Uzun)

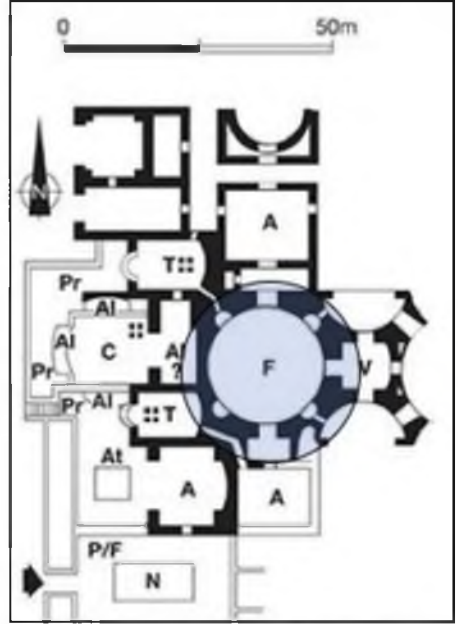
Görsel 24. Bursa Eski Kaplıca – Doğu Cephe (Çetintaş, 1952, a.g.k., Levha 19’den işlenerek)

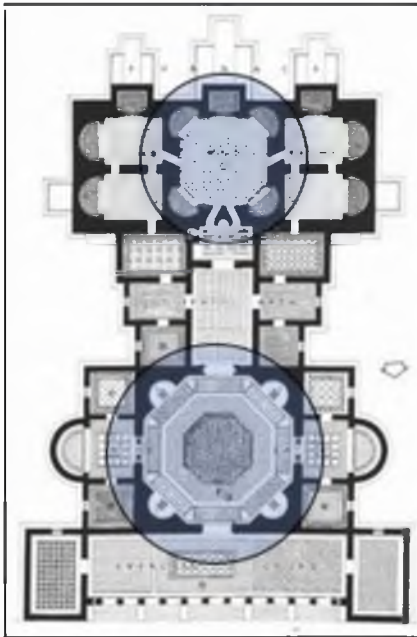
Görsel 25. Bursa Eski Kaplıca A-B Kesiti (Çetintaş, 1952, a.g.k., Levha 24’den işlenerek)

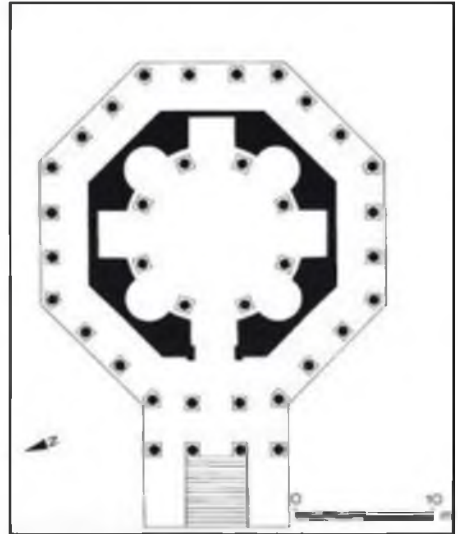
Görsel 26. İtalya - Balae Terme Minarel Kompleks (Yegül, 2010, a.g.k., s. 66, r. 13)

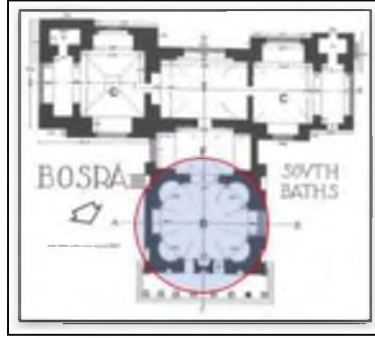
Görsel 27. İtalya - Tivoli Hadrianus Villası - Küçük Hamam (<http://vwhl.soic.indiana.edu/villa/smallbaths.php>)

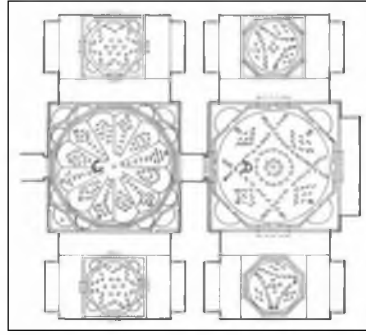
Görsel 28. Antakya Hamam "C" (Yegül, 2010, a.g.k., s. 237, r. 107)

Görsel 29. Split – Diocletian Mausoleumu (Johnson, 2009, a.g.k., s. 61)

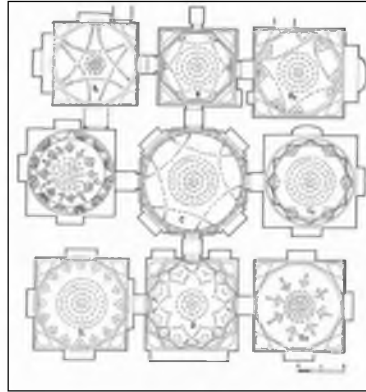

Görsel 30. Bursa Güney Hamamı (Yegül, 2010, a.g.k., s. 239, r. 108)

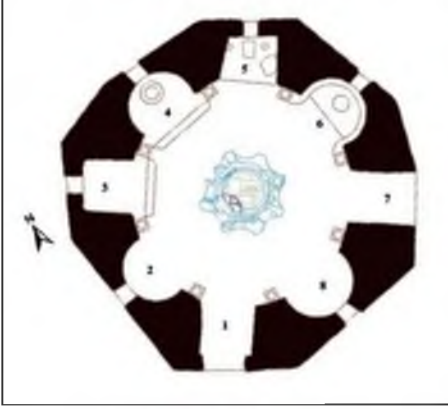
Görsel 31. Suriye Suruci Hamamları

(Ecochard ve Le Coeur, 1943, a.g.k., s. 28, Fig. XIX)

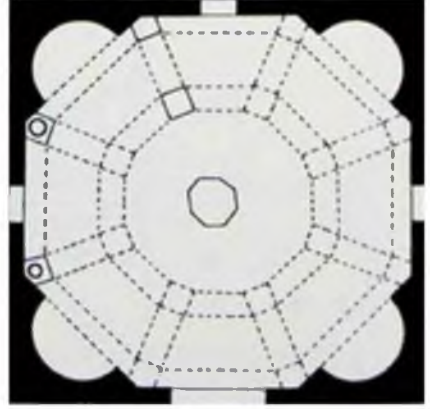

Görsel 32. Suriye Sultan (Es-Soultân) Hamamı

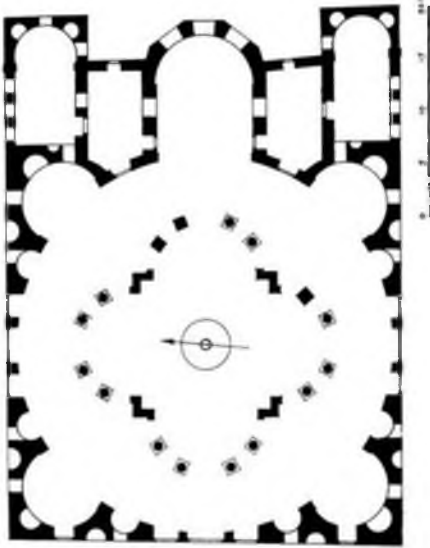
(Ecochard ve Le Coeur, 1943, a.g.k., s. 52, Fig. XLIX))

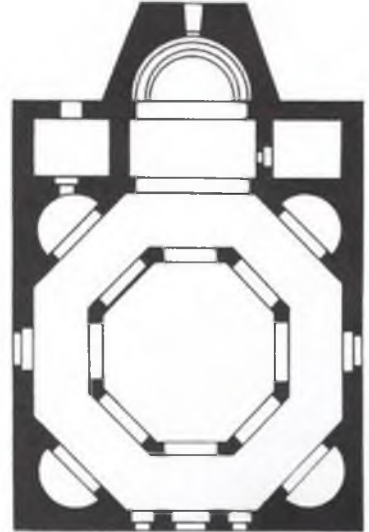
Görsel 33. Albenga Vaftizhanesi
(Brant, 2014, a.g.k., 218, fig. 18)

Görsel 34. Marsilya Vaftizhanesi
(Ristow, 1998, a.g.k., Taf. 6a)

Görsel 35. Bosra Kilise/Katedral
(Kleinbauer, 1973, a.g.k., s. 118, p. 9)

Görsel 36. Ezra St. Georg Kilisesi
(Koch, 2007, a.g.k., 48, res. 24)

Görsel 37. Bursa Eski Kaphca **Görsel 38.** Bursa Eski Kaphca

Görsel 39. İstanbul Theotokos
Pammakaristos Kilisesi

Görsel 40. İstanbul Konstantin Lips Kilisesi

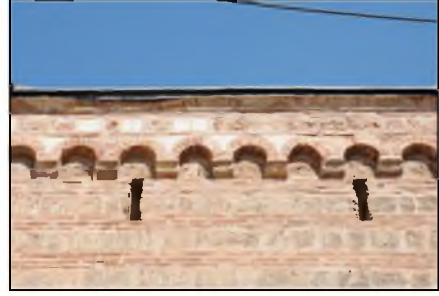

Görsel 41. Selanik Prophitias Alias Kilisesi

Görsel 42. Selanik Hagia Apostoloi Kilisesi

Görsel 43. Bursa Eski Kaplıca

Görsel 44. Bursa Kaplıca İmareti

Görsel 45. Kemalpaşa Lala Şahin Paşa Türbesi

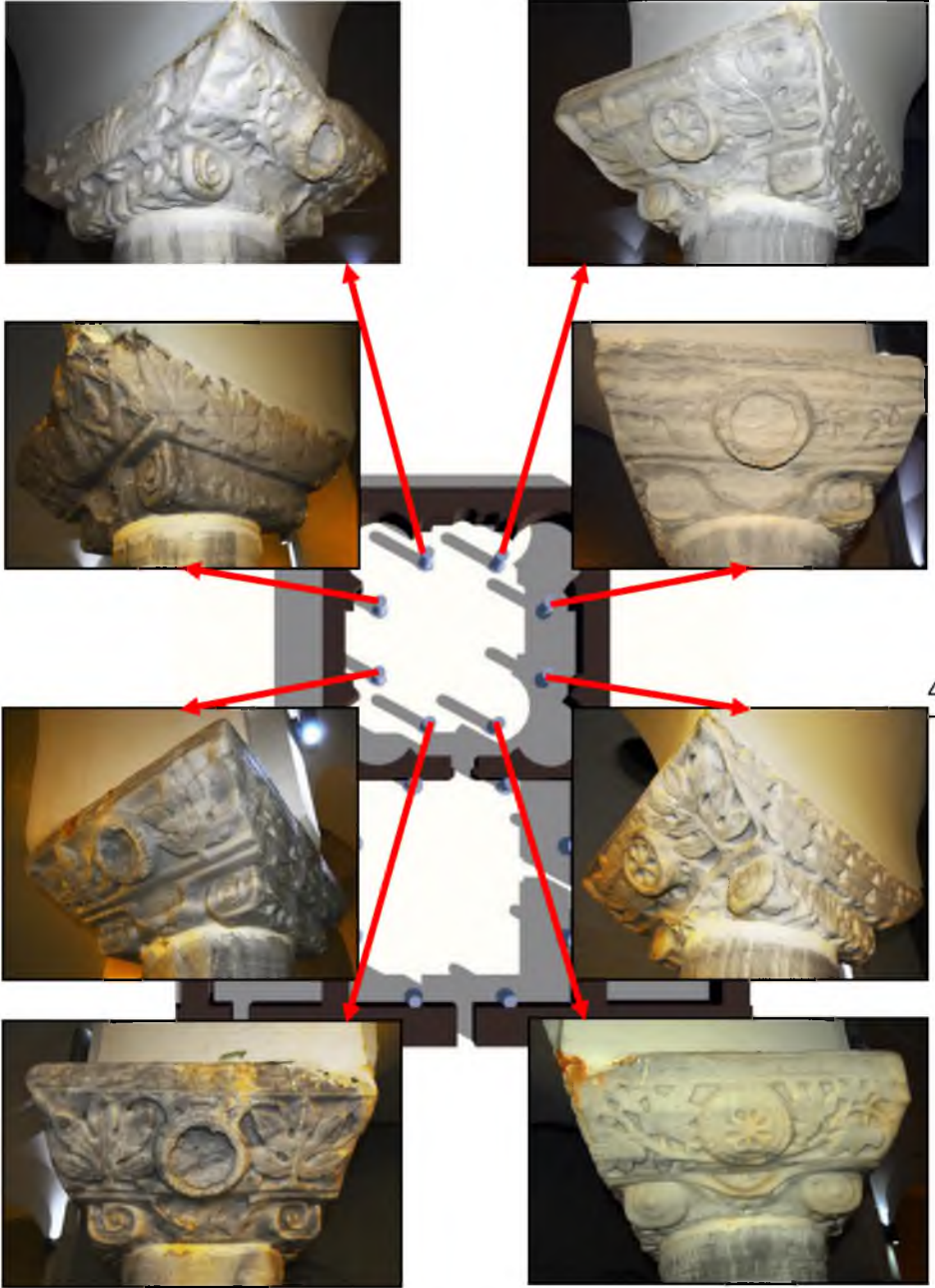
Görsel 46. İstanbul Surları-Marchebeus 1839'dan
(<http://tr.travelogues.gr/item.php?view=38799>)

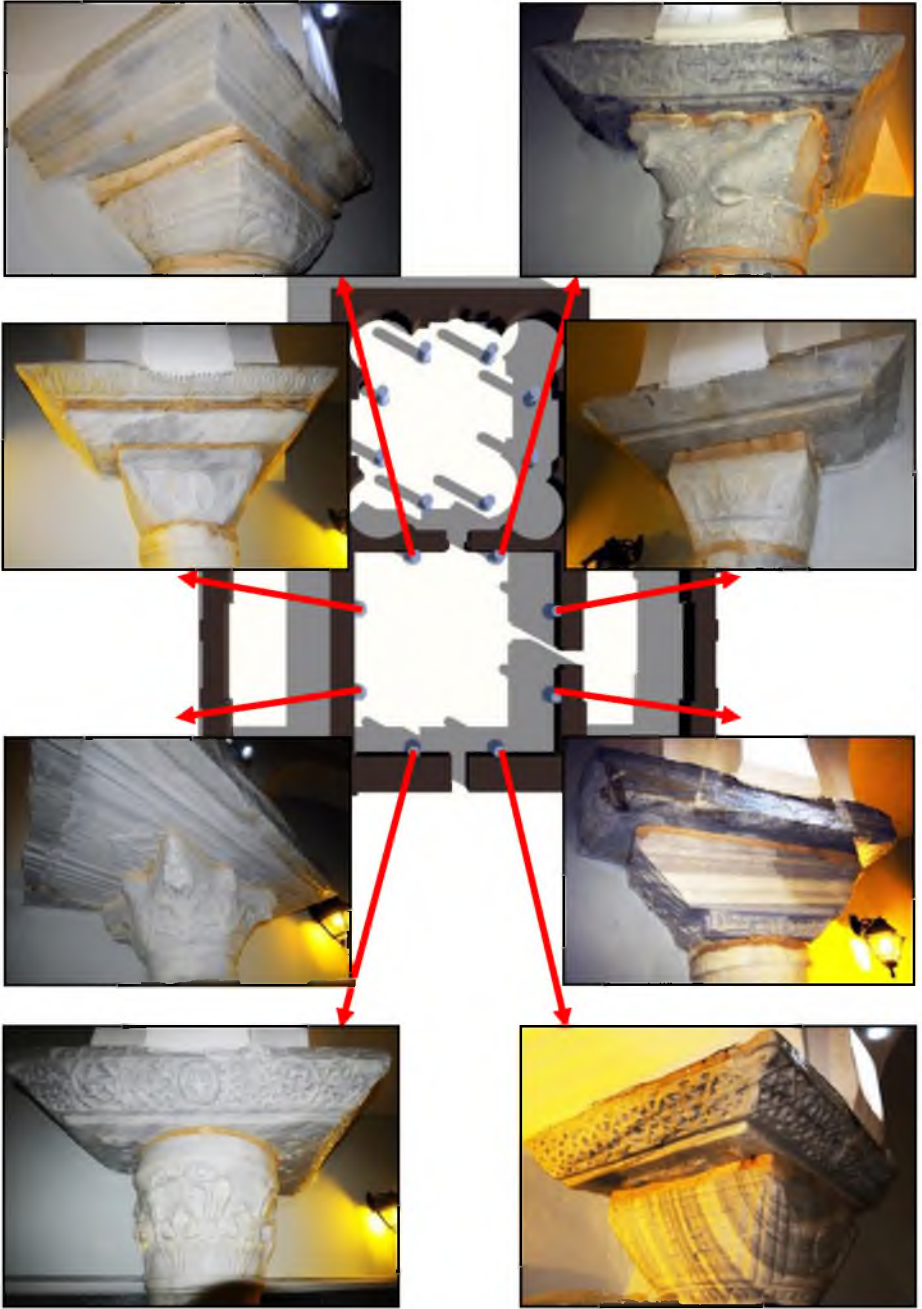
Görsel 47. Nesebar Pantokrator Kilisesi
(<http://www.ancient-nessebar.com>)

Görsel 48. Mesembria John Aleiturgitos Kilisesi
(Trkulja, 2004, a.g.k., fig. 204)

Görsel 49. Sıcaklık Mekanı Sütun Başlıklarının Dağılımı

Görsel 50. Ihlık Mekanı Sütun Başlıkları ve Taşıyıcı Mimari Plastik Parçaların Dağılımı